

# ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο τεύχος 13 της σειράς  
«ΔΙΑΛΟΓΟΣ» - ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΕΛΕΤΕΣ

*Πέτρος Α. Γέμτος*

Στο μέρος αυτό της μελέτης επιχειρείται ανάλυση των αρχών, θεμελίων και θέσεων της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ως του γενικού πλαισίου και θεωρητικού υπόβαθρου της αρχαιοελληνικής κοινωνικής σκέψης.

## 1. Γενική επισκόπηση

Όπως προαναφέρθηκε, συστηματική φιλοσοφική σκέψη δημιουργήθηκε για πρώτη φορά στην αρχαία Ελλάδα, πολύ διαφοροποιημένη από τις θρησκευτικές παραδόσεις και τα ασυστηματοποίητα αποφθέγματα των λαών της Ανατολής. Το φιλοσοφικό ήθος, • γνώση ως αυτοσκοπός και πρωτογενής αξία, ήταν άγνωστα στον ανατολικό πολιτισμό. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που αναφέρει ο Ηρόδοτος (1, 30): Ο Κροίσος στις Σάρδεις δεν μπορούσε να καταλάβει ότι ο Σόλων γύριζε τον κόσμο θεωρίας ένεχεν<sup>1</sup>. Για τους σύγχρονους λαούς της Ανατολής η ελληνική φιλοσοφία είναι ένα πολιτισμικό θησαυροφυλάκιο από το οποίο άντλησε και αντλεί ολόκληρη η ανθρωπότητα<sup>2</sup>.

Το πέρασμα από το μύθο στο λόγο, από το μυθολογικό τρόπο σκέψης της αρχαϊκής ποιήσης στον ορθολογικό-κριτικό διαλογισμό, σηματοδοτεί τη γέννηση της φιλοσοφίας στην ιστορία του ευρωπαϊκού μας πολιτισμού (και την πρώτη εμφάνισή της με την ακριβή έννοια του όρου στην ιστορία του ανθρωπίνου πνεύματος). Σκοπός της είναι η επιστήμη ως ακριβής και αντικειμενική, σε αντίθεση προς την υποκειμενική γνώμη (δόξα<sup>3</sup>), σύλληψη και γνώση του κόσμου. Γνωστικές και αξιολογικές κρίσεις ταυτίζονταν μεθοδολογικά με θεμέλιο άλλοτε a priori κατασκευές (Παρμενίδης, Πλάτων), άλλοτε μια ιδιότυπη τελεολογικά προσανατολισμένη σχέση με την εμπειρία (Αριστοτέλης). Γενική ήταν η αντίληψη ότι επιστήμη κάνουν οι φιλόσοφοι: παρόλο ότι αναγνωρίζονται και ειδικές επιστήμες, όπως η Γεωμετρία και η Αστρονομία<sup>4</sup>, αλλά και άλλες μορφές γνώσης, όπως ποίηση, ρητορική, τοπική (πρβλ. Αριστοτέλη), φιλοσοφία και επιστήμη ήταν στην αρχαιοελληνική σκέψη άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους ως βάση και θεμέλιο μιας καθολικής ορθολογικής σύλληψης του κόσμου (περί του όντος η ον, πρβλ. και Ευθύδ. 288d: η δε φιλοσοφία κτήσις επιστήμης).

---

<sup>1</sup> Βλ. και Κ. Τσάτσου, Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων, Γ εκδ. 1980, σ. 38 επ. Για τον Αριστοτέλη (Μετα τα φυσικά 983b11) «Οι Έλληνες δια το φεύγειν την άγνοιαν εφιλοσόφησαν ...δια το ειδέναι το επίστασθαι εδίωνον και ου χρήσεως τινός ένεκα». Το θεωρίας ένεκεν αμισβήτηθηκε και στη σύγχρονη επιστημολογία από ινστρουμενταλιστικές-τεχνολογικές θέσεις, στις οποίες η καλύτερη κριτική σε αρχαιοελληνικό πνεύμα ασκήθηκε από τον Η. Albert (για την πρακτική χρησιμότητα της επιστήμης βλ. τη Μεθοδολογία μου, τομ. 1, σ. 105 επ.).

<sup>2</sup> Βλ. και Xing Fensi, Η ελληνική φιλοσοφία στην Κίνα, στο: Μ. Δραγώνα-Μονάχου/Γ. Ρουσόπουλου (επιμ.). Η επικαιρότητα της Αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας,, Αθήνα 1997, σ. 91 επ.

<sup>3</sup> Πρβλ. όμως και τη γνωστική αξία των ενδόξων στην αριστοτελική σκέψη (βλ. αναλυτικά παρακάτω).

<sup>4</sup> Βλ. και Β. Κάλφα, Φιλοσοφία και επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2005 που βλέπει κυρίως διαλογική σχέση μεταξύ της φιλοσοφίας και των επιστημών αυτών στην αρχαιοελληνική σκέψη.

Τα κύριο πρόβλημα της ελληνικής φιλοσοφίας ήταν η φύση και οι δυνατότητες της ανθρώπινης γνώσης, θεμελιωτές ήταν οι Ίωνες φιλόσοφοι: ανήκαν σε μια νέα τάξη εμπόρων-ταξιδιωτών που πρώτα επιχείρησαν να εξηγήσουν ορθολογικά τον κόσμο (κοσμολογία) και να μελετήσουν άλλες χώρες και κοινωνικοπολιτικά συστήματα (ιστορία). Η διεύρυνση και εμβάθυνση της κοσμικής εμπειρίας έκανε δυνατή τη συστηματική διάσπαση υποκειμένου και κόσμου και τη διαφοροποίηση της πραγματικότητας σε φύση και κοινωνία. Η πρώτη διαμορφώθηκε σε ένα αυτοτελές γνωστικό αντικείμενο που ήταν έξω από τον ανθρώπινο έλεγχο, αντίθετα προς την κοινωνία που μπορούσε να διαπλαστεί και οργανωθεί με ανθρώπινες πράξεις, αν επιλεγούν σωστά οι σκοποί που έπρεπε να επιδιωχθούν<sup>5</sup>.

Το πέρασμα από το μύθο στο λόγο δεν εξαφάνισε ωστόσο εντελώς τη μυθική παράδοση που επιβίωνε με νέες μορφές στην πυθαγόρεια και ελεατική διδασκαλία. Πολύ αποφασιστική υπήρξε η σύνδεση των μαθηματικών με τη μουσική: οι ήχοι κατανοήθηκαν ως η υλοποίηση των αριθμών που θεωρήθηκαν πηγή των όντων.

Παρόλο ωστόσο που ο γνωστικός ρόλος της εμπειρίας ήταν περιορισμένος άνοιξαν δρόμοι ανακάλυψης σταθερών σχέσεων μεταξύ των διαρκώς μεταβαλλόμενων φαινομένων που δεν αρκούσαν σε μια απλή φωτογραφική αναπαραγωγή της πραγματικότητας. Εκείνο που έλειπε και ήλθε στους νεότερους χρόνους ήταν η συστηματική σύνδεση θεωρίας και εμπειρίας που μόνη μπορεί να οδηγήσει, μέσα από ένα πλήθος λογικών κόσμων, στην ανακάλυψη του ενός και πραγματικού.

Η ελεατική διδασκαλία ενώνεται στον Πλάτωνα με τη σωκρατική αντίληψη του αγαθού ως μη εμπειρικής γνώσης. Κεντρική θέση έχουν ιδέες ως αναλλοίωτες πνευματικές οντότητες που με διαλεκτική θεώρηση προσφέρουν καθολική και αμετακίνητη γνώση.

Ενώ ο εμπειρικός κόσμος μεταβάλλεται, οι νοητές μορφές είναι αμετάβλητες και διασφαλίζουν αιώνιες αλήθειες. Τελειότερη έκφραση της πίστης στη δυνατότητα οριστικής και αμετακίνητης γνώσης ήταν η Γεωμετρία, το σημαντικότερο επιστημονικό επίτευγμα του αρχαίου Ελληνισμού.

Ο μεγάλος μαθητής του Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης, συνέχισε την προσπάθεια του δασκάλου του στην αναζήτηση τέλει και αμετακίνητης γνώσης<sup>6</sup>, κατασκευάζοντας για πρώτη φορά ένα σύστημα τυπικής Λογικής ως της διδασκαλίας έγκυρης συναγωγής προτάσεων από άλλες προτάσεις. Με τη μεταφορά των ιδεών μέσα στα πράγματα (υλομορφισμός) και την εισαγωγή της επαγωγής ως διαισθητικής βάσης κατασκευής γενικών προτάσεων (όχι όμως ως διαδικασίας συστηματικού εμπειρικού τους ελέγχου) διαμορφώθηκε μια τελεολογική εικόνα του κόσμου που επηρέασε ουσιαστικά την πορεία του ευρωπαϊκού πνεύματος ως τους νεότερους χρόνους.

Η μεσαιωνική φιλοσοφική διάνοηση ήταν σε μεγάλο βαθμό ερμηνεία και σχολιασμός της αρχαίας ελληνικής σκέψης (κυρίως του Αριστοτέλη). Η νεότερη ωστόσο επιστήμη με πρώτη φιλοσοφική της θεμελίωση στο έργο του Fr. Bacon, *Novum organon scientiarum* (1620) φέρνει μια μεγάλη τομή: επιδιώκει να ανακαλύψει νέες γνώσεις, όχι μόνο να δια φωτίσει με σχολιασμό (Kommentare) ήδη γνωστά πράγματα (I. 81, 84, 129). Με την επιστήμη δεν συνεχίζεται απλώς μια παράδοση, δημιουργείται μια νέα αρχή που αλλάζει μέθοδο και περιεχόμενο προσέγγισης του κόσμου<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> Αντίθετη είναι η θεμελίωση των νεότερων κοινωνικών επιστημών, πρβλ. για την Οικονομική τον A. Smith που έθεσε το ερώτημα πώς λειτουργεί ο συντονιστικός μηχανισμός του συστήματος της αγοραίας οικονομίας (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω).

<sup>6</sup> Το αίτημα βεβαιότητας της γνώσης διαφοροποιούνταν όμως στον Αριστοτέλη από τη φύση των υπό εξέταση αντικειμένων (άλλο επίπεδο βεβαιότητας στα μαθηματικά, άλλο στην τοπική και τη διαλεκτική, βλ. παρακάτω).

<sup>7</sup> Βλ. γενικότερα M. Carrier, *Wissenschaftstheorie*, 2. A., Hamburg 2008 σ. 17 επ.

## 2. Οι σημαντικότερες σχολές σκέψης

Ιστορική καταγραφή της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας από τις αρχές μέχρι το νεοπλατωνισμό υπάρχει στο Διογένη το Λαέρτιο (πρώτο μισό του 3<sup>ου</sup> μ. Χ. αιώνα: Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή<sup>8</sup>). Σημαντική ήταν και η σε αριστοτελικά εννοιολογικά πρότυπα σύνοψη της ιστορίας της φιλοσοφικής σκέψης στα κεφάλαια 3 ως 10 του πρώτου βιβλίου των Μετά τα φυσικά. Στην αρχή των μεγάλων φιλοσοφικών ρευμάτων ήταν οι επτά σοφοί, στους οποίους περιλαμβάνεται και ο Θαλής, δάσκαλος του Αναξίμανδρου: πολιτικές και πνευματικές προσωπικότητες (νομοθέτες, ακόμα και ποιητές) που κυρίως καλλιεργούσαν και πρόσφεραν, όπως π.χ. στην Ανατολή ο Κομοφούκιος, πρακτική σοφία<sup>9</sup> (πρβλ. τα περίφημα αποφθέγματα παν μέτρον άριστον, μηδέν άγαν).

### 2.1. Η προκλασική περίοδος

Ο Διογένης ο Λαέρτιος χωρίζει την προκλασική (προσωκρατική<sup>10</sup>) περίοδο στην ιωνική φυσική φιλοσοφία που αρχίζει από τον Αναξίμανδρο και συνεχίζεται με Αναξίμενη, Αναξαγόρα και Αρχέλαο και την ιταλική κατεύθυνση που ξεκινά από τον Πυθαγόρα και συνεχίζεται με τον Εμπεδοκλή, τον Ηράκλειτο, τον Ξενοφάνη, τον Παρμενίδη, το Ζήνωνα, το Λεύκιππο, το Δημόκριτο.

Οι Ίωνες φιλόσοφοι (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης), πρώτοι θεμελιωτές της θεωρητικής ορθολογικής σκέψης, αναζητούν την αργή του κόσμου<sup>11</sup> σε φυσικά στοιχεία. Στη θέση των θρησκευτικών υπερφυσικών δυνάμεων έφεραν υλικά σώματα, το νερό και τον αέρα, στα οποία ο Εμπεδοκλής πρόσθεσε τη γή και τη φωτιά. Οι παραδοσιακοί θεοί, προσωπικά όντα που όριζαν φυσικά φαινόμενα και την ανθρώπινη μοίρα, υποβαθμίζονται και εξαφανίζονται. Ενώ π.χ. οι σεισμοί ήταν στη μυθική παράδοση θυμός των θεών, είναι τώρα αποτέλεσμα της πλεύσης της γής πάνω στα ύδατα (Θαλής), και ανάλογα ισχύουν για τις πλημμύρες του Νείλου. Εξακολουθεί ωστόσο να υπάρχει κάποια έννοια θείου (για το Θαλή ο κόσμος είναι γεμάτος θεούς, βλ. παρακάτω σ. 24 επ.) ως ενδογενούς δύναμης του κόσμου, όχι ως θεού δημιουργού ή εξουσιαστή<sup>12</sup>.

<sup>8</sup> Άλλη ονομασία του έργου «Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκιμησάντων και των εν εκάστη αιρέσει αρεσκόντων εν επιτόμω συναγωγή».

<sup>9</sup> Για την έννοια της αρχαϊκής σοφίας βλ. και Β. Κάλφα/ Γ. Ζωγραφίδη, Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, Αθήνα 2006, σ. 21.

<sup>10</sup> Ο όρος προσωκρατική φιλοσοφία που συχνά χρησιμοποιείται δεν είναι σωστός, αφού πολλοί φιλόσοφοι της περιόδου αυτής είναι σύγχρονοι του Σωκράτη, αλλά και γιατί με την εμφάνιση του Σωκράτη δεν εξαφανίσθηκε η επιρροή πολλών «προσωκρατικών» φιλοσόφων στα έργα του Πλάτωνα, ίου Αριστοτέλη, του Επίκουρου και των Στωικών.

<sup>11</sup> Κόσμος ως οργανωμένη ολότητα ήταν αρχικά μια ανατολικού τύπου σκηνή ή πέπλο (βλ. Κ. Πόππερ, Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της, . τομ. Ι, Αθήνα 1980, σ. 49) και αρχή του δεν ήταν η χρονική έναρξη της ομηρικής παράδοσης αλλά η θεμελιώδης αρχική του ουσία (βλ. και Αριστοτέλη, Μετά τα φυσικά, 983β). Αντίθετο του κόσμου ως διαρθρωμένης τάξης ήταν το ασύντακτο χάος.

<sup>12</sup> Πρβλ. την έννοια του αιστάνειου θεού στο έργο του R. Dawkins The God Delusion. Βλ. αναλυτικά και τη μελέτη μου Φιλοσοφία, επιστήμες και θρησκεία... ο.π., σ. 3-26.

Στην πρώτη συστηματική φιλοσοφική κοσμογονία (Αναξίμανδρος, βλ. αναλυτικά παρακάτω) ο κόσμος είναι αποτέλεσμα της 'έκρηξης ενός αρχικού σπόρου που δημιουργήθηκε από τις αντίπαλες δυνάμεις θερμού-ξηρού και κρύου-υγρού, σε αντίθεση με τις θείστικες παραστάσεις που καλλιεργούσαν τα ομηρικά έπη και η κοσμογονία του Ησιόδου. Μέχρι τότε κυριαρχούσαν σε όλο τον ελληνικό χώρο θρησκευτικές και ποιητικές κοσμοεικόνες συνδεδεμένες με λατρευτικά έθιμα. Αντίθετα ωστόσο με τις ανατολικές θρησκείες που εκλάμβαναν τους θεούς ως αιώνιους και δημιουργούς του κόσμου ο Όμηρος ομιλεί περί γένεσης των θεών από τον Ωκεανό (Ιλιάς Ξ 245) και τα ύδατά του που είναι η αρχή όλων των όντων. Οι θεοί επομένως στον Όμηρο μοιάζουν με τους ανθρώπους, αφού έχουν κοινή με αυτούς καταγωγή<sup>13</sup>.

Με την εμφάνιση της φιλοσοφίας ο ανθρώπινος νους ξεκινώντας από ερωτήματα που προκαλούνται από τα εμπειρικά φαινόμενα προχωρεί προς μια γενική εννοιολογική σύλληψη φυσικών στοιχείων που αυτόματα τα προκαλούν και τα εξηγούν. Σε μια επισκόπηση της πορείας της ανθρώπινης σκέψης μπορούν να εντοπισθούν τρία βασικά στάδια: ο μύθος που συλλαμβάνει το φυσικό κόσμο ως ομοίωμα της ανθρώπινης πράξης, η τέχνη που στηρίζεται στην ατομικότητα του ραψωδού και η φιλοσοφία ως θεωρητική σκέψη που αναζητάει αυτόνομη θεμελίωση<sup>14</sup>. Το αρχαιοελληνικό μάλιστα πέρασμα από το δεύτερο στο τρίτο στάδιο, από την τέχνη στο λόγο, συνοδεύεται με χρήση πεζού λόγου ως γλώσσας των φιλοσοφικών κειμένων (με εξαίρεση τα έργα του Παρμενίδη, του Ξενοφάνη και του Εμπεδοκλή).

Μετά τους πρώτους Ίωνες φιλοσόφους, μετανάστες κυρίως από τις ιονικές αποικίες έφεραν τη φιλοσοφία στην κάτω Ιταλία. Οι Πυθαγόρειοι συνέλαβαν τους αριθμούς ως μορφοποιητικά-αρμονικά κοσμικά στοιχεία, ο Παρμενίδης και ο Ζήνων υποστήριζαν την αμεταβλητότητα του όντος, ενώ ο Ηράκλειτος θεωρούσε ως λόγο του κόσμου την ποικιλότητα και την αδιάκοπη μεταβολή (με σύμβολο τη φωτιά). Ο Ξενοφάνης τονίζει τα ανθρωπομορφικά στοιχεία της ανθρώπινης γνώσης, ιδιαίτερα των θείκων μύθων και ο Αναξαγόρας από τις Κλαζομενές (που έφερε τη φιλοσοφία στην Αθήνα) εισάγει το νου ως λειτουργικό στοιχείο του κόσμου. Από το άλλο μέρος ο Δημόκριτος συνδέει την ηρακλείτια ποικιλία με την παρμενίδεια ενότητα: τα αισθητήρια όργανα συλλαμβάνουν πολλαπλότητα και αλλαγή, όλα όμως τα πράγματα αποτελούνται από άτομα που στροβιλίζονται στο κενό.

Οι προκλασικοί φιλόσοφοι επιδίωκαν γενικότερη γνώση του κόσμου και ελάχιστα ασχολήθηκαν με ηθικά και κοινωνικά προβλήματα<sup>15</sup>. Υπάρχουν ωστόσο και εξαιρέσεις: οι Πυθαγόρειοι θεωρούσαν ότι οι αριθμοί ρυθμίζουν φύση και ανθρώπινες πράξεις, ο Ηράκλειτος πίστευε ότι η ενότητα των αντιθέσεων καλύπτει και τον ανθρώπινο χώρο, ο Δημόκριτος είχε χωριστό ηθικό έργο που δεν φαίνεται να συνδέεται με την ατομική θεωρία. Τέλος οι σοφιστές (Πρωταγόρας, Γοργίας, Θρασύ μάγος) θέτουν οριστικά στο επίκεντρο τον άνθρωπο, εγκαταλείποντας τα ερωτήματα για τη φύση του κόσμου και τη σχέση φαινομένων και ουσίας.

Από τους φιλοσόφους της περιόδου αυτής διασώζονται αποσπάσματα ή μικρές βιογραφικές αναφορές. Πηγές είναι ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Διογένης ο Λαέρτιος, ο

<sup>13</sup> Εντυπωσιακή είναι και η διαφορά ομηρικής σκέψης και Γένεσης: στη δεύτερη ο θεός δημιουργεί τον κόσμο και την κοσμική τάξη στα ομηρικά έπη οι θεοί είναι ενδογενή δημιουργήματα του υγρού κοσμικού στοιχείου. Τα τρία μάλιστα μυθικά στοιχεία της Ησιόδειας θεογονίας (Χάος ως χώρος, Γη ως ύλη, Έρως ως δύναμη και κίνηση) προοιδαίνουν τη φιλοσοφική σύλληψη του κόσμου (βλ. ΚΔ. Γεωργούλη, Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, 2<sup>η</sup> εκδ., Αθήνα 1994, σ. 26επ.).

<sup>14</sup> Βλ. αναλυτικά Κ. Τσάτσο ο.π., σ. 30 επ.

<sup>15</sup> Όπως σημειώνει ο Κ. Τσάτσος (ο.π. σ. 40 επ.) στην πρώτη περίοδο της φιλοσοφίας δεν υπήρχε αυτοτελής θεωρία για το ηθικό πρόβλημα, γιατί ο εαυτός μας είναι πολύ μακριά από εμάς. Για το ανθρωπολογικό πρόβλημα στους προκλασικούς φιλοσόφους βλ. και Δ. Παπαδή, Η ανθρωπολογία των προσωκρατικών, Αθήνα 1996.

νεοπλατωνικός Σιμπλίκιος, ο ιστορικός Πλούταρχος, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, ο θεολόγος Ιππόλυτος, ο Ιωάννης Στοβαίος (ανθολόγιο, 5<sup>ος</sup> αιώνας μ. Χ.). Σημαντικότερο σύγχρονο έργο για τους προσωκρατικούς (που περιλαμβάνει και τους Σοφιστές) είναι: H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, (από 9<sup>η</sup> εκδ. 1961 με W Kranz).

Ακολουθεί μια αναλυτικότερη παρουσίαση των σημαντικότερων προκλασικών φιλοσόφων.

### 2.1.1. Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμανης

Με προγόνους Φοίνικες (από Ηρόδοτο 1170), ταξίδια σε πολλούς τόπους, κυρίως Αίγυπτο, σπουδές μαθηματικών, αστρονομίας και ναυσιπλοΐας, αλλά και σημαντική πολιτική γνώση και πρακτική σοφία (θεωρούνταν, όπως προαναφέρθηκε, ένας από τους επτά σοφούς της αρχαιότητας) ο Θαλής (περίπου 624-545) ήταν μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες του αρχαίου ελληνισμού. Ο, τι ξέρουμε γιαυτόν είναι από αναφορές άλλων (κυρίως του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Θεόφραστου, του Σιμπλίκιου, του Διογένη και του Εύδημου<sup>16</sup>). αφού κανένα έργο του δεν έχει διασωθεί. Πολλά ανέκδοτα κυκλοφορούσαν στο όνομά του (έπεσε σε ένα συντριβάνι ενώ κοιτούσε τα αστέρια, βλ. Θεαίτητος 174 a, νοίκιασε ελαιοτριβικές μηχανές, προβλέποντας καλή συγκομιδή, και κέρδισε χρήματα, βλ. Πολιτικά του Αριστοτέλη A 11). Η βαθιά γνώση της ανθρώπινης δυστυχίας τον οδήγησε, σύμφωνα με το Διογένη το Λαέρτιο (I 26), στην αθάνατη ρήση ότι δεν έκανε παιδιά « δια φιλοτεκνίαν», δηλ. από αγάπη στα ίδια τα παιδιά<sup>17</sup>. Ο Ηρόδοτος γράφει (I 74, DK 11 A 5, I 170) ότι πρόβλεψε την έκλειψη του Ηλίου για το έτος 585 και ότι είχε πολιτικές ικανότητες (πρότεινε μια πρωτοποριακή για την εποχή του ομοσπονδία των ιωνικών πόλεων). Ο Διογένης ο Λαέρτιος (I 27) αναφέρει ότι μέτρησε το ύψος των πυραμίδων από τη σκιά τους. Για τον Πρόκλο ο Θαλής έθεσε τις βάσεις της αναλυτικής-παραγωγικής σκέψης που βρήκε την ακριβέστερη έκφρασή της στη γεωμετρική απόδειξη<sup>18</sup>. Δημιούργησε μια γνήσια θεωρητική σύλληψη του κόσμου που υπερβαίνοντας τον απλό εμπειρισμό επιδίωκε να ανακαλύψει τη γενική του νομολογική τάξη. Η θέση του ότι ο κόσμος είναι γεμάτος θεούς (Θαλής ωήθη πάντα πλήρη θεών είναι από το έργο του Αριστοτέλη, *Περί ψυχής* A 5, 411a 8f) δεν σημαίνει ένα είδος πανθεισμού πνευμάτων, όπως πολλές φορές έχει νομισθεί, αλλά υπέρβαση της ιδέας του προσωπικού θεού και ταύτιση του θείου με το ύδωρ και τη φύση<sup>19</sup> (και ο μαγνήτης έχει ψυχή: υλοζωισμός).

Μαθητής του Θαλή, ο Αναξίμανδρος (περίπου 610- 546) συνέλαβε ως πρώτη ουσία του κόσμου το άπειρο (απεριόριστο, ανεξάντλητο και αιώνιο, σε αντίθεση με τα περιορισμένα και μεταβαλλόμενα πράγματα της καθημερινής εμπειρίας, όπως νερό, θάλασσα, γη, κρύο, ζέστη, βλ. *Φυσικά* του Αριστοτέλη Γ 5, 204b). Το άπειρο του Αναξίμανδρου δεν ήταν αφηρημένη μαθηματική έννοια αλλά ανεξάντλητο πραγματικό στοιχείο του κόσμου που καταλαμβάνει όλο το χώρο<sup>20</sup>. Από το άπειρο γεννιέται ένα είδος σπόρου που ενώνει αντίθετες

<sup>16</sup> Βλ. αναλυτικά. G. S. Kirk/J. E. Raven/M. Schofield, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, Αθήνα 2006, σ. 17 επ., σ. 89 επ.

<sup>17</sup> Για τις αντιλήψεις του Θαλή σε σχέση με το γάμο και τα παιδιά βλ. και R. Ruffing, *Einführung in die Geschichte der Philosophie*, 2. A., Paderborn 2007, σ. 19.

<sup>18</sup> βλ. G. S. Kirk/J. E. Raven/M. Sconfield, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, ο.π. σ. 97 επ.

<sup>19</sup> Όπως σωστά παρατηρεί ο Jaap Mansfeld (*Die Vorsokratiker*, Stuttgart 1986, σ. 15), με τη δήλωση του Θαλή ότι η γή έγινε από το νερό, εξαφανίσθηκαν οι θεοί από τη δημιουργία του κόσμου.

<sup>20</sup> Όλες οι έννοιες των πρώτων φιλοσόφων αναφέρονταν σε υλικές οντότητες, το ον του Παρμενίδη περιγράφονταν ως σφαιρικό, οι αριθμοί του Πυθαγόρα είχαν σχήμα και όγκο (βλ. και Β. Κάλφα/Γ. Ζωγραφίδη, *Αρχαίοι... ο.π.* σ. 37).

περατές δυνάμεις (φωτιά και νερό, υγρό και ζεστό, DK12 A 10). Ακολουθεί μια έκρηξη (ένα big-bang της σύγχρονης Φυσικής) που δημιουργεί τον κόσμο: ήλιος ως φωτιά, γή με μορφή κυλίνδρου. Υπάρχει μια άπειρη ανακύκληση των υλικών στοιχείων με τη μορφή της γένεσης και της φθοράς, μια αδιάκοπη κατά φυσική αναγκαιότητα πληρωμή και λογοδοσία μέσα στην τάξη του χρόνου. Στον Αναξίμανδρο αποδίδεται και η θέση που επικράτησε για δυο χιλιάδες περίπου χρόνια ως την εποχή του Κοπέρνικου ότι η γη είναι στο κέντρο του σύμπαντος (και μάλιστα χωρίς εξωτερική στήριξη, A26), ενώ ο Ήλιος, η Σελήνη και τα άλλα αστέρια κινούνται σε τροχιές γύρω της<sup>21</sup>. Εισάγεται επίσης για πρώτη φορά μια θεωρία βιολογικής εξέλιξης: ο άνθρωπος προέρχεται από τα ψάρια και ζει για μεγάλο διάστημα μέσα σε ένα είδος καρχαρία (DK 12 A 11, 12 A 30). Στην αναξιμανδρεία κοσμογονία χρησιμοποιούνται αριθμητικά μεγέθη για τις σχέσεις μεταξύ των ουρανίων σωμάτων, ενώ ο προσωπικός θεός των παραδοσιακών μυθολογικών κοσμογονιών (πρβλ. Ησίοδο) αντικαθίσταται από το απρόσωπο άπειρο στο πλαίσιο μιας θεωρητικής προσέγγισης που προϋποθέτει τη σύγχρονη επιστημονική θεώρηση του κόσμου<sup>22</sup>.

Ο Αναξιμένης (περίπου 585-525), μαθητής του Αναξίμανδρου, θεωρούσε ως αρχή του κόσμου τον αέρα (που είναι άπειρος, δηλ. απεριόριστος και ανεξάντλητος). Όλα τα πράγματα είναι καταστάσεις του αέρα (φωτιά μια πολύ αραιωποιημένη μορφή του, νερό, γή, σύννεφα πυκνές μορφές του, DK 13 A 5, 13 B 2). Με τη σύλληψή τους ως συμπύκνωσης ή αραιώσης εισάγεται για πρώτη φορά η έννοια της μεταβολής που με στήριγμα και θεμέλιο την ανθρωπινή εμπειρία άνοιξε νέους δρόμους στον αγώνα για την απόκτηση γνώσης. Χαρακτηριστικό της αναξιμένηας προσέγγισης είναι η προσπάθεια απομάκρυνσης από μεταφυσικές ερμηνείες του κόσμου και ο προσανατολισμός στην επαλήθευση των υποθέσεων (στο πλαίσιο ενός γενικού φυσικού νόμου) με βάση την ποσοτική έννοια της διαφορετικής πυκνότητας των σωμάτων και παρατηρήσεις της πραγματικότητας.

### 2.1.2. Ο Πυθαγόρας

Ο Πυθαγόρας από τη Σάμο (570-496) ήταν ένας ιδιαίτερα σημαντικός Ιωνάς φιλόσοφος με πολλά μακρινά ταξίδια (στα οποία γνώρισε πολλές προσωπικότητες, μεταξύ των οποίων και τον Πέρση Ζαρατούστρα). Η παραμονή του στην Αίγυπτο του έδωσε την ευκαιρία να αποκτήσει σε βάθος μαθηματικές γνώσεις. Η σχολή που ίδρυσε στον Κρότωνα της νότιας Ιταλίας είχε πάντως μυστικιστικές διαστάσεις και αυστηρή εσωτερική πειθαρχία (φυτοφαγία, κάθε βράδυ συνειδησιακός έλεγχος των πράξεων της ημέρας). Υπάρχουν ωστόσο και αναφορές ότι πολλές πόλεις της εποχής διοικούνταν από Πυθαγόρειους.

Στενά δεμένη με τη διδασκαλία της σχολής ήταν και η ιδέα της μετεμψύχωσης (για τον Ηρόδοτο είχε τις ρίζες της στην Αίγυπτο) που καταλάμβανε όλο το βιολογικό κόσμο (PK 14 8α). Ο ίδιος ο Πυθαγόρας πίστευε ότι ήταν μια ξαναγεννημένη ψυχή με αιώνια μνήμη που του επέτρεπε να διδάξει στους ανθρώπους τι συμβαίνει μετά το θάνατο. Η αθανασία και κινητικότητα της ψυχής οδήγησαν τους Πυθαγόρειους στη διαμόρφωση μιας ηθικής με νέα

---

<sup>21</sup> Μια γεωμετρική εξήγηση του φαινομένου (γη ως κέντρο ενός κοσμικού κύκλου δεν χρειάζεται στήριξη) είναι πιθανή. Βλ. όμως και την εξήγηση από την κυκλική μορφή της ελληνικής δημοκρατίας στο έργο του Ζ. Π. Βερνάν, Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα (μτφρ. από γαλλικά), Αθήνα 1975.

<sup>22</sup> Βλ. για τη σύγχρονη αντιμετώπιση του θείου από μεγάλους επιστήμονες τη μελέτη μου Φιλοσοφία, επιστήμη... ο.π. σ. 19 επ.

χαρακτηρολογικά πρότυπα και κανόνες συμπεριφοράς<sup>23</sup> (η απαγόρευση π.χ. της διατροφής με ζώα οφείλονταν στη δυνατότητα μετακίνησης ανθρώπινης ψυχής σε ορισμένα από αυτά).

Η παράδοση της σχολής, που αποδείχθηκε από τις ανθεκτικότερες του αρχαίου κόσμου, ήταν προφορική: ο Πυθαγόρας δεν έγραφε τίποτα (αντίθετος ο Διογένης Λαέρτιος για 3 έργα), υποβαθμίζοντας τη γνωστική αξία του γραπτού λόγου. Όσα ξέρουμε για τον και τους μαθητές του οφείλονται κυρίως σε έργα του Αριστοτέλη (κυρίως Μετά τα φυσικά I 51), των μαθητών του Αριστόξενου και Δικαίάρχου (4<sup>ος</sup> αιώνας), του ιστορικού Τίμαιου (3<sup>ος</sup> αιώνας) και σε αποσπάσματα του Φιλολάου από τον Κρότωνα (5/4 αιώνας) που πρώτος δημοσίευσε βιβλίο με τη διδασκαλία του Πυθαγόρα (που μέχρι τότε ήταν μυστική για τα μέλη της σχολής).

Ο Πυθαγόρας φέρνει για πρώτη φορά στην ελληνική σκέψη τη φιλοσοφία ως διαμόρφωση τρόπου ζωής. Με την έμφαση στο βιωματικό στοιχείο η καλλιέργεια της φιλοσοφίας δεν μπορεί να γίνει στην απομόνωση, αλλά σε αδελφότητες ομοϊδεατών με κυριαρχία της σχέσης δασκάλου-μαθητή. Η συμπεριφορά των Πυθαγορείων καθοριζόταν από ένα σύνολο «ακουσμάτων», προφορικών προτρεπτικών και απαγορευτικών εντολών που αποστηθίζονταν και διαμόρφωναν την ενιαία στάση τους. Ο ασκητικός τρόπος ζωής ήταν για πολλούς Πυθαγορείους ο μόνος δρόμος εκκίνησης ενός ευνοϊκού κύκλου μετενσαρκώσεων της ανθρώπινης ψυχής.

Σημαντική επιδίωξη της πυθαγόρειας φιλοσοφίας ήταν και η ανακάλυψη των κρυφών δομών του κόσμου<sup>24</sup> (όχι ενός υποθετικού πρωταρχικού στοιχείου, όπως οι Μιλήσιοι) που εκφράζονται σε αριθμούς. Οι αριθμοί είναι πράγματα, έχουν πραγματική ύπαρξη, δεν είναι εννοιολογικές αφαιρέσεις από τα φυσικά αντικείμενα του κόσμου (όπως ήταν η αντίληψη του Αριστοτέλη και είναι η σημερινή θεώρηση). Η πυθαγόρεια αρμονία της φύσης σε μεγάλο βαθμό επηρεάστηκε από τον Ορφισμό (6<sup>ος</sup> αιώνας, ο Ορφέας με τα τραγούδια του εξημέρωνε φύση και ζώα). Στην ίδια παράδοση η μουσική θεωρήθηκε αισθητική έκφραση των αριθμών. Για πρώτη φορά γνώση και τέχνη συνδέθηκαν στενά ως θεμέλια και βαθύτερα ενοποιητικά στοιχεία του κόσμου.

Η πυθαγόρεια θεωρία έφερε επίσης μια ενδογενή σύνδεση του φυσικού και κοινωνικού κόσμου. Φύση και ιστορία υπακούουν στην ίδια αρμονική τάξη που θεμελιώνεται και στη δικαιοσύνη ως ανταπόδοση (αντιπεπονθώς) με τη μορφή της ποινής και αποζημίωσης (βλ. και παρακάτω σ. 117 επ.). Όπως σωστά παρατηρεί ο Κ. Τσάτσος (ο.π. σ. 50), στον Πυθαγόρα και στον Ηράκλειτο εμφανίζονται οι πρώτες συμβολές κοινωνικής φιλοσοφίας στην αρχαιοελληνική σκέψη.

### 2.1.3. Ο Ηράκλειτος

Ο Ηράκλειτος από την Έφεσο (550-475) ήταν γνωστός στην αρχαιότητα ως ο σκοτεινός φιλόσοφος: στο λόγο του χρησιμοποιούσε συχνά επιγράμματα και εικόνες που δημιουργούσαν αινίγματα και ερμηνευτικές ασάφειες<sup>25</sup>. Είχε αριστοκρατική καταγωγή και εσωτερική

<sup>23</sup> Βλ. και Αριστοτέλη Μετά τα Φυσικά M4, 1078B 21.

<sup>24</sup> Εντυπωσιακή ήταν και η Πυθαγόρεια κοσμολογική άποψη ότι η γη είναι μια σφαίρα που περιστρέφεται, όπως και τα άλλα ουράνια σώματα, γύρω από ένα αόρατο κέντρο (εστία του παντός το ονομάζει ο Αέτιος II 7, 7, βλ. και Αριστοτέλη Περί Ουρανού B 13, 293a).

<sup>25</sup> Ο Fr. Rieken (Philosophie der Antike, 4. A. Stuttgart 2007, σ. 34) κάνει λόγο για γλωσσική πυκνότητα των ηρακλήτειων αποσπασμάτων (έχουν σωθεί περίπου 130) που δημιουργούν δύσκολα ερμηνευτικά προβλήματα.

αυτάρκεια που τον οδήγησαν να περιφρονεί τη μάζα, τη δύναμη και τον πλούτο. Πολλά αποσπάσματα που σώθηκαν από τα έργα του στρέφονται εναντίον των εξεγέρσεων και της πολιτικής αναταραχής των ημερών του και φαίνονται σήμερα αντιδημοκρατικά<sup>26</sup>. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές εγκατέλειψε νωρίς την Έφεσο και έζησε για πολλά χρόνια ως ερημίτης.

Οι κοινωνικές μεταβολές της εποχής του που οδηγούσαν σε κατάλυση του παραδοσιακού αριστοκρατικού κράτους είχαν μεγάλη επίδραση στη διαμόρφωση της φιλοσοφίας του. Για τον Ηράκλειτο ο πόλεμος είναι ο πατήρ των πάντων (IPK 22 B 53). Τα πάντα ρέουν, τίποτα δεν παραμένει αμετάβλητο, δεν είναι δυνατό να μπεις δύο φορές στο ίδιο ποτάμι<sup>27</sup>, ήταν φράσεις που διατρέχουν όλο το έργο του. Ο κόσμος δεν είναι μια σταθερά διαταγμένη ολότητα, αλλά ένας χώρος συνεχούς αλλαγής. Παντού υπάρχουν συγκρούσεις και αντιθέσεις (πρβλ. ίδιες ιδέες στον Αναξίμανδρο). Στο βάθος όμως φαίνεται να υπάρχει μια συμφιλίωση ροής και τάξης ως ενότητα που στηρίζεται στο λόγο ως απρόσωπη και αιώνια κοσμική αργή<sup>28</sup>. Η ιδέα της κοσμογονίας απορρίπτεται, γιατί ο κόσμος υπήρχε πάντοτε αγέννητος και άφθαρτος (αιωνιότητα του κορμού με βάση το αιώνιο πυρ).

Το ανθρώπινο πνεύμα είναι ισχυρότερο, όταν κατευθύνεται στον κοσμικό λόγο. Ήθος ανθρώπου δαίμων (ΕΚ 22 B 119) οδηγεί και σε αποδοχή της κοινής μοίρας του θανάτου ως αιώνιας ανάπαυσης (ΟΚ 22 B 20). Το ενδιαφέρον του φιλοσόφου δεν ήταν επικεντρωμένο στην περιγραφή της φύσης αλλά κυρίως στο νόημα που έχει για τον άνθρωπο. Η αργή της αντίθεσης έχει καθολική ισχύ. Σε μια ενοποιημένη φιλοσοφική θεώρηση η ύβρις τιμωρείται παντού: Αν ο ήλιος υπερβεί τα μέτρα που του έχουν τεθεί, οι Ερινύες παρεμβαίνουν και αποκαθιστούν την τάξη (DK 22 B 94). Όπως αργότερα και ο Πλάτων, ο Ηράκλειτος επιχειρεί να θεμελιώσει σε κοινές βάσεις ορθή γνώση, ηθική πράξη και φυσική δομή του κόσμου. Η ύπαρξη όμως αντιθέσεων σε όλο το κοσμικό γίνεσθαι κάνει πρακτικά αδύνατη τη βέβαιη και ασφαλή γνώση του κόσμου (όπως επισημαίνει ο σκεπτικός Ανεσίδημος στις αναφορές του στον Ηράκλειτο).

Σημαντική ήταν η επίδραση της ηρακλήτειας ενότητας των αντιθέσεων στη διαλεκτική θεώρηση του Hegel και στις προσπάθειες του Marx και του Engels να συλλάβουν νομοτέλειες στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας.

#### **2.1.4. Η Ελεατική σχολή: Παρμενίδης, Ζήνων, Εμπεδοκλής**

Ιδρυτής της Ελεατικής σχολής ήταν ο Παρμενίδης (515-445), επιφανής πολίτης της Ελέας και ακροατής του Ξενοφάνη, με σημαντικότερους μαθητές το Ζήνωνα και τον Εμπεδοκλή. Με το Ζήνωνα μάλιστα επισκέφθηκαν γύρω στο 450 την Αθήνα και συνομίλησαν με το Σωκράτη (όπως αναφέρει ο Πλάτων στον Παρμενίδη).

Το βασικό του έργο «Περί φύσεως» είναι διδακτικό ποίημα, η προσέγγιση όμως είναι ορθολογική χωρίς λυρική διάθεση. Αλληγορικό νόημα είχε η πορεία με άρμα που οδηγούν οι κόρες του Ήλιου (η αλήθεια) από τη νύχτα (την άγνοια) στην ημέρα (τη γνώση). Για τον Παρμενίδη το μη είναι δεν υπάρχει, διότι αν υπήρχε θα ήταν είναι. Το είναι είναι ακίνητο και αιώνιο: δεν υπάρχει μεταβολή, διότι κάθε αλλαγή προϋποθέτει ότι κάτι είναι και δεν είναι την ίδια στιγμή. Παρελθόν και μέλλον είναι ψευδαισθήσεις, υπάρχει μόνο παρόν. Την

<sup>26</sup> Πρβλ. «οι άνθρωποι του όχλου χορταίνουν κατά κόρον σαν τα κτήνη... Έχουν ως οδηγό τους ό, τι λένε οι αοιδοί και ο λαός, χωρίς να γνωρίζουν ότι οι πολλοί είναι κακοί και οι λίγοι άριστοι». Βλ. την κριτική του Κ. Πόππερ, Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της σ. 50 επ. που όμως χαρακτηρίζει τον Ηράκλειτο στοχαστή απαράμιλλης δύναμης και πρωτοτυπίας.

<sup>27</sup> Βλ. DK 22 B 91. Υπάρχει όμως και το απόσπασμα DK 22 B 49α με την αντιφατική και αινιγματική πρόταση « ποταμοίς τοις αυτοίς εμβαίνομεν τε και ουκ εμβαίνομεν».

<sup>28</sup> DK 22 B 50 «Ουκ εμού, αλλά του λόγου ακούσαντος ομολογείν σοφόν εστίν έν πάντα είναι».

ταυτολογία «πράγματα που δεν είναι, δεν είναι» ο Παρμενίδης εξέλαβε ότι σημαίνει ότι δεν υπάρχει κενός χώρος, ώστε να είναι δυνατή πολλαπλότητα και μεταβολή. Δεν μπορεί να υπάρχει μεταβολή και κίνηση, αφού αυτό συνεπάγεται ότι κάτι είναι ό, τι πριν δεν ήταν<sup>29</sup>. Το κύριο χαρακτηριστικό του σύμπαντος ήταν αιώνια συνέχεια και ακινησία.

Για τον Παρμενίδη ό, τι δεν υπάρχει δεν μπορεί να λεχθεί ή να γίνει αντικείμενο σκέψης. Ακόμα και η σκέψη ότι κάτι δεν υπάρχει ενέχει αντίφαση. Συνεπώς ό, τι μπορούμε να σκεπτόμαστε υπάρχει. Η πολλαπλότητα αποκλείεται, αφού ο ισχυρισμός ότι υπάρχουν δύο πράγματα συνεπάγεται ότι το ένα δεν είναι το άλλο. Έτσι απορρίπτεται η πυθαγόρεια θέση ότι το σύμπαν είναι διαιρετό σε μονάδες και γεωμετρικά σημεία. Για τους Ελεάτες από λογικές αλήθειες παράγονται γνώσεις για τη φύση και τα χαρακτηριστικά του κόσμου (ήταν ένα είδος μεταφυσικής ψευδοεπιστήμης, όπως επισημαίνει ο R. M. Hare<sup>30</sup>). Με υποβάθμιση της γνωστικής αξίας, απορριπτικών εμπειρικών ενδείξεων (αντίθετα προς την ισχύουσα σήμερα επιστημολογική αντίληψη της εμπειρικής διάψευσης των υποθέσεων) οι γνώσεις αυτές θεωρούνταν βέβαιες και αμετακίνητες. Οι αισθητηριακές αντιλήψεις της κίνησης και της μεταβολής είναι ψευδαισθήσεις: η αλήθεια (μέσω του λόγου) διακρίνεται αυστηρά από τη δόξα (μέσω των αισθήσεων) που είναι απατηλή. Γενικότερα η δυνατότητα απόκτησης βέβαιης γνώσης ήταν στην αρχαιότητα, αντίθετα προς τη γενικά αποδεκτή σήμερα αρχή της σφαλερότητας κάθε ανθρώπινης κατασκευής, ευρύτερα αποδεκτή (μι κάποιες εξαιρέσεις, π.χ. τον Ξενοφάνη), χωρίς αυτό ωστόσο να εμποδίζει τη διαρκή αναζήτηση νέων γνώσεων για το φυσικό και κοινωνικό κόσμο.

Ήταν για τον Παρμενίδη η φύση του κόσμου πνευματική (πρβλ. απ.3 «το αυτό νοεόν εστίν τε και είναι»), ώστε να μπορεί να χαρακτηρισθεί πατέρας της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας<sup>31</sup>; Σωστή ανάγνωση των κειμένων που έχουν διασωθεί οδηγεί μάλλον στο συμπέρασμα, ότι ο Παρμενίδης ήταν εκπρόσωπος μιας μορφής μονιστικού υλισμού, αφού μόνο η γνωστική προσέγγιση και όχι το αντικείμενό της είχε πνευματικό χαρακτήρα<sup>32</sup>.

Στο δεύτερο μέρος του Περί Φύσεως γίνεται αναφορά σε μια κοσμογονία που φαίνεται να αντιφάσκει στο ένα και αιώνιο του πρώτου. Η θεά (που όμως δεν αποτελεί επιστροφή στο μύθο) λέγει ότι θα ακούσει τόσο την ακλόνητη καρδιά της αλήθειας, όσο και τις αναξιόπιστες γνώμες (δόξαι) των ανθρώπων. Πώς όμως είναι δυνατή κοσμογονία σε ένα παρμενίδειο κόσμο; Μια δυνατή απάντηση θα ήταν ότι η αντιστροφή της θεωρίας (που καταλήγει σε εσφαλμένη ερμηνεία του λογικά αληθινού) έγινε για να στηρίξει τη θεωρία του αιώνιου και αμετακίνητου<sup>33</sup>.

Ο μαθητής του Παρμενίδη Ζήνων (490- ?), με ηρωική ζωή, αφού με την άρνησή του να αποκαλύψει τους συνεργάτες του σε μια εξέγερση κατά του Νεάρχου θανατώθηκε με βασανιστήρια, υποστήριξε με ακρίβεια τη θέση ότι είναι αδύνατο να διατυπωθούν συνεπείς γνωστικές κρίσεις για εμπειρικά φαινόμενα. Για τη στήριξή της ανέλυσε τα περίφημα λογικά παράδοξα (με σημαντικότερα το δρομέα σε στάδιο που δεν φθάνει ποτέ στο τέλος του δρόμου, τον Αχιλλέα και τη χελώνα, το ιπτάμενο βέλος που μένει ακίνητο σε κάθε στιγμή). Για πρώτη φορά τέθηκαν σε συζήτηση τα προβλήματα των συνεχών και ασυνεχών μεγεθών που οδήγησαν στη δημιουργία του απειροστικού λογισμού στην αρχή των νεότερων χρόνων.

Ο Εμπεδοκλής (485-425) γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας, αγωνίσθηκε για τη δημοκρατία και πέθανε στην εξορία. Κατά το θρύλο πέθανε πηδώντας στην Αίτνα. Τα

<sup>29</sup> Βλ. αναλυτικά βλ. J. L. Ackrill, Aristoteles, Berlin/N. Υ. σ. 15.

<sup>30</sup> Βλ. Platon. Eine Einführung, Stuttgart 1990, a. 27.

<sup>31</sup> Βλ. αναλυτικά G. S. Kirk... ο. π. σ. 256.

<sup>32</sup> Βλ. και D. Collinson/K. Plant, Fifty Major Philosophers, sec. ed., Routledge 2006, σ. 16.

<sup>33</sup> Πρβλ. και τον Τίμαιο του Πλάτωνα που όμως λέγει ότι ο καλός δημιουργός προσανατολίσθηκε στον πραγματικό κόσμο των ιδεών.

σημαντικότερα έργα του είναι σε ποιητική μορφή (Περί φύσεως για τη φυσική φιλοσοφία και Καθαρμοί για την ηθική). Η φυσική του φιλοσοφία κινείται στην παράδοση του Παρμενίδα αλλά δέχεται πολλαπλότητα στοιχείων: φωτιά, νερό, αέρας, γη και δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις: φιλότης (αγάπη) και νείκος (μίσος). Ο κόσμος είναι μια αιώνια διαδοχή ενότητας, όταν επικρατεί η αγάπη, και αποχωρισμού των τεσσάρων στοιχείων, όταν επικρατεί το μίσος. Με τη φιλότητα τα στοιχεία του κόσμου είναι στην καλύτερη δυνατή μορφή που ονομάζει Σφαίρος, ένα είδος μη ανθρωπόμορφου θεού. Η εμφάνιση των ζωντανών όντων είναι προϊόν της αγάπης.

Στους Καθαμούς η ψυχή εκλαμβάνεται ως εκπεσών δαίμων που κάποτε λόγω της επίδρασης του μίσους αμάρτησε, εξορίστηκε σε διάφορα σώματα (πυθαγόρεια επίδραση) και επιστρέφει στην αρχική κατάσταση για να ζήσει ηθικό βίο. Ο Εμπεδοκλής είναι εναντίον της θανάτωσης ζώων ως προσφοράς στους θεούς, υπέρ της φυτοφαγίας (στην παράδοση των Πυθαγορείων), εναντίον του μίσους και του πολέμου. Στο έργο του υπάρχουν και μικρές αναφορές σε μια θεωρία εξέλιξης των ειδών.

### 2.1.5. Ο Αναξαγόρας

Ο Αναξαγόρας (500-428) από τις Κλαζομενές ήταν μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της αρχαιοελληνικής διανόησης με μεγάλο πνευματικό έργο και φιλοσοφική παρουσία στην Αθήνα (όπου ήλθε το 460). Όταν ρωτήθηκε γιατί αξίζει να ζει κανείς απάντησε: του θεωρήσαι τον ουρανόν και την περί τον όλον κόσμον τάξιν (Αριστοτέλης Ηθ. Ευδ. Α4). Ο Σωκράτης και ο Ευριπίδης επηρεάστηκαν σημαντικά από το έργο του. Ανήκε, μαζί με τον Πρωταγόρα, τον Ηρόδοτο και το Φειδία, στην ομάδα των φίλων του Περικλή, χάρη στον οποίο σώθηκε από φυλάκιση και ενδεχόμενη θανατική ποινή το 432 (κατηγορία ήταν ασέβεια<sup>34</sup> λόγω της ορθολογικής ερμηνείας που έδινε στα αστρονομικά φαινόμενα).

Αντίθετα προς τους Ελεάτες ο Αναξαγόρας θεωρούσε ότι ο κόσμος έχει μεγάλη ποικιλότητα όντων που δεν δημιουργούνται ούτε εξαφανίζονται. Κεντρική φιλοσοφική του θέση ήταν ότι η διαφορετικότητα των πραγμάτων δεν έγινε αυθόρμητα από την αρχική ύλη αλλά μέσω μιας ανεξάρτητης αιτίας που ονόμασε νου (και που είχε επίσης υλική υπόσταση ως το λεπτότερο και το καθαρότερο από όλα τα πράγματα). Έτσι εισέρχονται στην αρχαιοελληνική σκέψη στοιχεία τελεολογικής θεώρησης του κόσμου που ολοκληρώνονται αργότερα στο έργο του Αριστοτέλη.

### 2.1.6. Ο Δημόκριτος

Ο Δημόκριτος από τα Άβδηρα (470-370/360) ήταν ένας από του σοφότερους ανθρώπους της Αρχαιότητας<sup>35</sup>. Είχε μεγάλες ικανότητες και εξαιρετική παραγωγικότητα, ψηλά οράματα και αληθινό πάθος να ανακαλύψει τα μυστικά του κόσμου. Έχει διασωθεί (DK A F 118) ένα χαρακτηριστικό χωρίο που αναφέρεται σε αυτόν: «Προτιμώ να βρώ υα αληθινή γνώση παρά

---

<sup>34</sup> Η κατηγορία της ασέβειας (βλ. και παρακάτω σ. 67) χρησιμοποιούνταν συνήθως για πολιτική διώξη. Ασεβεία ήταν πράξη κατά του κράτους, και όχι παράβαση θρησκευτικής πίστης, όπως έγινε στους νεότερους χρόνους (πρβλ. τις κατηγορίες της καθολικής εκκλησίας εναντίον του Γαλιλαίου).

<sup>35</sup> Λέγεται ότι την εποχή που ζούσε του είχε δοθεί η προσωνυμία σοφία. Για τη σχέση του με το Λεύκιππο, του οποίου η ιστορική ύπαρξη είναι προβληματική (την αρνούνταν ο Επίκουρος) βλ. Κ. Δ. Γεωργούλη, Ιστορία...ο.π. σ. 104 επ.

να αποκτήσω τον Περσικό θρόνο». Στη ζωή του έκανε πολλά ταξίδια (είναι πιθανό να συνάντησε σε κάποιο από αυτά το Σωκράτη). Η παράδοση λέει ότι στα γηρατειά του πρώτα αφαίρεσε την όρασή του για να μη βλέπει τη δυστυχία των ανθρώπων και αργότερα διέκοψε την τροφή για να δώσει τέλος στη ζωή του.

Ο Δημόκριτος ήταν συγγραφέας πενήντα τουλάχιστον έργων που κάλυπταν όλο το χώρο του επιστητού<sup>36</sup>. Ενώ στο μέγεθος του το έργο του συγκρίνεται με εκείνο του Αριστοτέλη, μόνο λίγα (περίπου 300) αποσπάσματα έχουν σωθεί. Δεν ήταν μόνο φυσικός αλλά και ηθικός φιλόσοφος, έγραψε εργασίες στα μαθηματικά, τη γλώσσα, την ποίηση, τη ζωγραφική, την ιατρική, την οικονομία, τη γεωργία.

Ο Δημόκριτος επιχειρεί μια εντυπωσιακή σύνδεση ελεατικής και ηρακλείτειας φιλοσοφίας θεωρώντας ότι τα άτομα είναι αμετάβλητα αλλά μεταβάλλεται η σύνθεσή τους. Αντίθετα προς το όν του Παρμενίδη το δημοκρίτειο όν είναι ένα άπειρο σύνολο αιώνιων και αδιαίρετων ατόμων στο κενό (που αντιστοιχεί στο παρμενίδειο μη όν, αλλά έχει ύπαρξη). Για το Δημόκριτο κάθε συγκεκριμένο αντικείμενο αποτελείται από άτομα και κενό και οι ιδιότητές του καθορίζονται από τη σύνθεση και η κατανομή των ατόμων στο χώρο (βλ. απ. 9). Ακόμα και η ψυχή αποτελείται από άτομα που δεν έχουν ποιότητα: η αίσθηση της όρασης, ακοής, όσφρησης προέρχεται από εικονίδια (είδωλα) που αποχωρίζονται από τα διάφορα πράγματα γύρω μας.

Τα άτομα δεν είναι αισθητά, αλλά μόνο ό, τι συντίθεται από αυτά. Δεν γνωρίζουμε τον πραγματικό κόσμο (άτομα και κενό), αλλά το προϊόν των αισθήσεών μας που καθορίζεται από τη σχέση των αισθητηριακών μας οργάνων με τα κοσμικά άτομα. Αισθητηριακό αντικείμενο δεν είναι συνεπώς το ίδιο το πράγμα, αλλά το προϊόν της διάδρασης με τα όργανα που το συλλαμβάνουν. Η αλήθεια για το Δημόκριτο βρίσκεται σε ένα άπιαστο βάθος, μπορεί όμως με μελέτη να προσεγγισθεί, αφού τα προϊόντα των αισθήσεων αντιπροσωπεύουν το πραγματικό αντικείμενο της φύσης. Ο υλισμός και μονισμός της φιλοσοφικής του προσέγγισης εντυπωσίασαν στην εποχή του και δίνουν σήμερα, κυρίως με την προσπάθεια αναγωγής των ποιοτικών διαφορών των αισθητών πραγμάτων σε ποσοτικές διαφορές μεγέθους, σχήματος και αριθμού των ατόμων, την εικόνα ενός πρώιμου μη ανθρωπομορφικού άλματος στη σύγχρονη επιστήμη.

Η σύγχρονη έρευνα απορρίπτει την παραδοσιακή αντίληψη αποκλειστικής σύνδεσης του δημοκρίτειου έργου με τη φυσική δομή του κόσμου. Συστηματικότερη ερμηνεία των αποσπασμάτων που έχουν διασωθεί δείχνει ότι ο Δημόκριτος είχε σημαντικές συμβολές στην έρευνα της ανθρώπινης συμπεριφοράς και τη διαμόρφωση κανόνων ηθικής της ρύθμισης<sup>37</sup>. Κύριος σκοπός της ζωής πρέπει να είναι η ευθυμία (μετριότητα τέρψεως και βίου συμμετρία, PK 68 B191, ως προϋπόθεση της αταραξίας του Επίκουρου και της απάθειας των στωικών, βλ. αναλυτικά παρακάτω) και οι άνθρωποι πρέπει να κάνουν ό, τι μπορούν για να την πραγματοποιήσουν. Οι βασικές δημοκρίτειες εννοιολογικές κατηγορίες (αρμονία, ευθυμία, φρόνησις, δίκη, συνειδήσις) άσκησαν σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της κοινωνικής και πνευματικής ζωής των ελληνικών πόλεων. Για πολλούς νεότερους ερευνητές ο αβδηρίτης φιλόσοφος ήταν ο πρώτος δημιουργός και θεμελιωτής της φιλοσοφικής Ηθικής<sup>38</sup>.

<sup>36</sup> Έχει σωθεί ένας κατάλογος 57 έργων από το Θράσυλλο, φιλόσοφο του 1<sup>ου</sup> μ. Χ. αιώνα (βλ. Διογένης Λαέρτιος IX 45-48).

<sup>37</sup> Δυσκολίες παρουσιάζει η σύνδεση φυσικής και ηθικής φιλοσοφίας στο έργο του Δημόκριτου. Η ατομική διάταξη της ανθρώπινης ψυχής (βλ. 68B191) είναι ίσως ένας δρόμος φυσικής θεμελίωσης των δημοκρίτειων ηθικών αρχών.

<sup>38</sup> Βλ. Gr. Damschen, *Einleitung* στο: Gr. Ibscher, *Demokrit, Fragmente zur Ethik*, Stuttgart 1996, σ. 8 επ. με περαιτέρω παραπομπές. Για τη σχέση δημοκρίτειας φυσικής και ηθικής φιλοσοφίας βλ. και (ί. Vlastos, *Ethics and Physics in Democritus*, in R. E. Allen/D. J. Hurley (ed.), *Studies in Presocratic Philosophy*, v. 2, London 1975, σ. 381 επ.

Ο Δημόκριτος θεωρεί ότι η ποιότητα των υλικών αγαθών εξαρτάται από τον τρόπο χρήσης τους. Η φτώχεια μάλιστα σε μια δημοκρατική κοινωνία είναι προτιμότερη από τον υλικό πλούτο σε μια αυταρχική πολιτεία, όπως η ελευθερία της δουλείας (DK 68 B 251 που δείχνει και την πίστη του μεγάλου φιλοσόφου στην ελευθερία και τη δημοκρατία). Εντυπωσιακές ήταν και οι προϋποθέσεις του στη σύγχρονη Οικονομική: υποκειμενική χρησιμότητα και η φθίνουσα τάση της, έννοια της χρονικής προτίμησης, σημασία ατομικής ιδιοκτησίας έναντι της κοινοκτημοσύνης, σχέση ελευθερίας με υλικά αγαθά (για την εξέλιξη της αρχαιοελληνικής οικονομικής σκέψης βλ. παρακάτω σ. 126 επ.).

### 2.1.7. Ο Ξενοφάνης

Ο Ξενοφάνης (570-475) μετανάστευσε, μη ανεχόμενος τον περσικό ζυγό, το 545 από την Κολοφώνα της Ιωνίας, όπου γεννήθηκε, στην κάτω Ιταλία, όπου και έζησε ως τα βαθειά γηρατειά. Έγραψε σε ποιητική μορφή, αλλά είχε πνεύμα διαφωτισμού σε σχέση με την παραδοσιακή κοσμογονία του Ησιόδου και τους μύθους των ύμνων προς τους θεούς. Για μια ορθολογική εξήγηση των φυσικών φαινομένων (όλα τα ανάγει σε γη και νερό) στηρίζεται στα έργα του Θαλή, του Αναξίμανδρου και του Αναξίμενη. Εντυπωσιακά αυστηρή ήταν η κριτική του στον παιδευτικό ρόλο του Ομήρου και του Ησίοδου, αλλά και στον ανθρωπομορφισμό των θρησκειών. Θεάς είναι ένα πρόσωπο ον, παρόλο που καταλαβαίνει, βλέπει και ακούει. Αν τα βόδια, τα άλογα, τα λιοντάρια μπορούσαν να ζωγραφίσουν, θα έκαναν θεούς με τη δική τους μορφή (DK 21 B 15). Αμφισβήτησε την ηθική ποιότητα των παραδοσιακών θεών του Ομήρου και του Ησίοδου, που έκαναν μοιχείες, κλοπές και απάτες και επηρέασαν αρνητικά την ανθρώπινη συμπεριφορά. Αινιγματική είναι από τα κείμενα η σχέση του ενός θεού, που χαρακτηρίζεται αρνητικά (είναι αλλοιώς από τους ανθρώπους) και με υπερθετικά κατηγορήματα (B23), με άλλους θεούς. Το πιθανότερο είναι ότι θεός για τον Ξενοφάνη είναι το υπερβατικό στοιχείο του κόσμου.

Ανθρώπινη γνώση είναι γνώμη που όμως μπορεί σταδιακά να βελτιωθεί. Στο σημαντικότερο γνωσιοθεωρητικό του χωρίο (DK 21 B 34 από Σέξτο Εμπειρικό) ο Ξενοφάνης ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει τίποτα βέβαιο για τους θεούς και ό, τι άλλο υπάρχει στον κόσμο. Και αν κάποιος πετύχει να πει κάτι βέβαιο, δεν θα το καταλάβει: δόκος επι πάσι τέτυκται. Η θέση αυτή δεν είναι ακραίος σχετικισμός αλλά αναφορά στη δυνατότητα λάθους της ανθρώπινης γνώσης (πρβλ. σύγχρονη υποθετική-παραγωγική επιστημολογία του K. Popper), αφού δεν αμφισβητεί το γεγονός ότι η δική του εξήγηση των φυσικών φαινομένων (π.χ. της αστραπής από μια σπίθα στο σύννεφο) είναι πλησιέστερα προς την αλήθεια από την παραδοσιακή μυθολογική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων από τη βούληση των θεών (π.χ. από το θυμό του Δία).

### 2.1.8. Οι Σοφιστές

Στην προπλατωνική έννοια του όρου σοφιστής ήταν ένας έμπειρος και μορφωμένος άνθρωπος με ειδικές γνώσεις και ικανότητες «ου μπορούσε να αξιοποιήσει και να μεταδώσει σε άλλους ανθρώπους»<sup>39</sup>. Ο Πλάτων όμως τους θεωρούσε έμμισθους θηρευτές νέων και

---

<sup>39</sup> Βλ. και Διογένη Λαέρτιο (1,12) «οι δε σοφοί και σοφισταί εκαλούντο». Είναι εντυπωσιακό ότι ο μαθητής του Σωκράτη Αισχίνης, πενήντα χρόνια μ. ια το θάνατό του, αποκαλεί το δάσκαλό του σοφιστή.

πλουσίων (Σοφιστής 231(1, 2231)) και απλούς ρήτορες (διαλογικούς, όπως έλεγε) που πρόσφεραν αβαθή και φαινομενική γνώση. Διέθεταν μεγάλες ικανότητες στο δημόσιο λόγο, όταν ο Σωκράτης χρησιμοποιούσε ως εργαλείο κριτικής μετάδοσης γνώσεων το διάλογο. Αρνητική ήταν και η εικόνα που πολλές φορές δημιουργούσαν στη λαϊκή κοινή γνώμη (πρβλ. τον Αριστοφάνη στις *Νεφέλες*, όπου όμως θεωρεί και το Σωκράτη σοφιστή που διδάσκει για χρήματα<sup>40</sup>). Στον Πλατωνικό *Μένωνα* ο Άνυτος, από τους κατηγορούς του Σωκράτη, κατηγορεί τους Σοφιστές ότι προσφέρουν βλαβερή παιδεία στη νέα γενιά, ενώ ο Ξενοφών τους χαρακτηρίζει πόρνες της γνώσης.

Σε σύγχρονη αντίληψη οι Σοφιστές είναι ένα πρώτο κίνημα διαφωτισμού που έθεσε το σύνολο της παραδοσιακής σκέψης ι την κριτική του ορθού λόγου, απορρίπτοντας έμφυτες ή προεμπειρικές αλήθειες, καθώς και αξίες με καθολική ισχύ άσχετη προς την ανθρώπινη εμπειρία και δράση<sup>41</sup>. Συνδέονται με τη θεμελίωση και ανάπτυξη της Αθηναϊκής δημοκρατίας μετά από μια σειρά πολιτικών μεταρρυθμίσεων (Σόλων 592, Κλεισθένης 508, Εφιάλτης (462-1), Περικλής (457-451)) που οδήγησαν σε αποδυνάμωση προς όφελος του δήμου των προνομίων των πλούσιων γαιοκτημόνων. Καλύπτουν ένα κενό εκπαίδευσης στην πολιτική τέχνη που δημιούργησε η ταχύτατη ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών. Οι νεότεροι διανοητές επαινούν τους σοφιστές, γιατί διέλυσαν μύθους και προκαταλήψεις και έφεραν πνευματική και κοινωνική ελευθερία. Ο Hegel (*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Berlin 1833-36) τους συγκρίνει με τους Γάλλους διαφωτιστές που επιδίωκαν γενική παιδεία και πνευματική καλλιέργεια και στο ίδιο πνεύμα κινούνται ο Άγγλος ιστορικός του 19<sup>ου</sup> αιώνα G. Grote, ο W. Windelband, ο K. Popper, ο W. K. C. Guthrie και πολλοί άλλοι<sup>42</sup>.

Η πολιτική αρετή και η ατομική ελευθερία ήταν μια σημαντική κατάκτηση των σοφιστών, αλλά η ευδαιμονιστική τους ηθική δημιουργούσε σοβαρά λειτουργικά προβλήματα στο δίκαιο της πόλης. Άλλοι από αυτούς ήθελαν να ανατρέψουν τους νόμους της πολιτείας για να επαναφέρουν την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, άλλοι υποστήριζαν την ανισότητα ως θεμελιωμένη στο φυσικό νόμο που επιχειρούσαν να καταρρίψουν οι πολλοί και αδύνατοι με υποβάθμιση των ισχυρών και των αξιότερων. Μια δημιουργική σύνδεση νόμου και ελευθερίας επιχείρησε με τον κριτικό του λόγο και την ενδυνάμωση των αξιών ο Σωκράτης<sup>43</sup> (για τους Σοφιστές βλ. αναλυτικά παρακάτω Μέρος Γ 1. 1.).

## 2.2. Η κλασική φιλοσοφία

Η κλασική φιλοσοφική σκέψη είναι κυρίως έργο τριών μεγάλων πνευματικών προσωποτήτων, του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

---

<sup>40</sup> Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η διδασκαλία με αμοιβή δεν ήταν αποκλειστικότητα των σοφιστών (αμοιβή έπαιρνε και ο Ζήνων ο Ελεάτης, αλλά αργότερα και ο Ισοκράτης). Σε σύγχρονη εξέταση μια ιδιωτικοοικονομική οργάνωση της εκπαίδευσης εμφανίζει και πλεονεκτήματα έναντι μιας γραφειοκρατικής, κρατικά ελεγχόμενης, παιδείας.

<sup>41</sup> βλ. γενικότερα Α. Μπαγιόνας, *Η σημασία της αρχαίας σοφιστικής για τη σύγχρονη εποχή*, στο Μ. Δραγώνα/Γ. Ρουσσόπουλου, *Η επικαιρότητα ... ο.π. σ. 141 επ.* και Β. Α. Κύρκος, *Αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, 2<sup>η</sup> εκδ. Αθήνα 1993. Για τη σημασία ιδεών του διαφωτισμού σήμερα βλ. και τη μελέτη μου *Η επικαιρότητα του διαφωτισμού*, *Νεύσις* 11 (2002), σ. 179 επ.

<sup>42</sup> Αντίθετα ο Diderot στο άρθρο του Σοφιστής της *Εγκυκλοπαίδειας* τους αποκαλεί λαοπλάνους.

<sup>43</sup> Βλ. αναλυτικά Κ. Τσάτσο ο.π. σ. 72.

### 2.2.1. Ο Σωκράτης και οι Σωκρατικές σχολές

Πηγές για τη ζωή και το έργο του Σωκράτη (469-399) είναι οι πρώτοι Πλατωνικοί διάλογοι (Η απολογία του Σωκράτη, ο Κριτών, ο Λάχης, οι δύο Ιππίαι, ο Χαρμίδης, ο Ιων, ο Λύσις, ο Ευθύφρων, ο Πρωταγόρας), καθώς και τα Απομνημονεύματα και το Συμπόσιον του Ξενοφώντα. Επιβοηθητικά χρησιμοποιούνται αποσπάσματα από έργα των Σωκρατικών (κυρίως του Αντισθένη, του Αρίστιππου, του Αισχίνη και του Ευκλείδη του Μεγαρικού). Τα αποδιδόμενα στο Σωκράτη από τον Αριστοτέλη έχουν για πολλούς λόγους αμφισβητηθεί.<sup>44</sup>

Προσπάθεια του Σωκράτη ήταν να περιορίσει τον ακραίο σχετικισμό ορισμένων σοφιστών προσφέροντας θεμέλια αντικειμενικής γνώσης. Πίστευε ότι υπάρχει και είναι εφικτό αντικειμενικό αγαθό που βρίσκεται στη γνώση: η αρετή είναι γνώση που οδηγεί στην ευδαιμονία. Το ίδιο το γνωσιολογικό πρόβλημα και η γνώση του φυσικού κόσμου δεν τον ενδιέφεραν άμεσα: ήταν μόνο προϋπόθεση να λυθεί το ηθικό πρόβλημα της ευδαιμονίας του ανθρώπου<sup>45</sup>. Ο Σωκράτης ήταν πρωτοπόρος στην προβολή τι-ερωτημάτων που δημιουργούν διάλογο και οξύνουν την κριτική σκέψη (φιλοσοφική του μέθοδος ήταν ο έλεγχος). Ποτέ δεν κατέληγε σε οριστικά συμπεράσματα αλλά σε μια απορία που ζητούσε περαιτέρω έρευνα.

Πώς όμως θα γινόταν η έρευνα αυτή; Ο Σωκράτης δείχνει με λογικές αναλύσεις και παραδείγματα ότι ο στρατηγός Λάχης δεν γνωρίζει ακριβώς τι είναι ανδρεία, ο Χαρμίδης δεν ξέρει τι είναι σωφροσύνη, ο Λύσις τι είναι φιλία, ο Ευθύφρων τι είναι οσιότητα (βλ. τους ομώνυμους διαλόγους). Επίγνωση της άγνοιας είναι γιαυτόν θεμέλιο πνευματικού έρωτα για σοφία και βαθύτερη γνώση της αρετής. Για τον Πλάτωνα ο Σωκράτης ήταν ο πρώτος που \_αντιλήφθηκε την αξία του ορισμού των εννοιών. Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι με αυτό τον τρόπο αρχίζει η αναζήτηση του καθολικού (Μετά τα φυσικά 987M). Το ερώτημα ωστόσο είναι: Υπάρχει πίσω από τη σωκρατική διδασκαλία αποδοχή ενός είδους πλατωνικού κόσμου ιδεών ή μόνο η πρόταση μιας ορθολογικής διαδικασίας ηθικής βελτίωσης των ατόμων και δημιουργίας αξιών με κριτικό- απορριπτικό διάλογο (ως προάγγελος αρχών σύγχρονου κριτικού ορθολογισμού); Η ελεύθερη πνευματική προσωπικότητα του Σωκράτη που φαίνεται σε μεγάλο βαθμό απαλλαγμένη από άκριτα και δογματικά ιδεολογήματα δείχνει προς τη δεύτερη κατεύθυνση.

Η φράση που αποδίδεται σε αυτόν «εν οίδα άτι ουδέν οίδα» δεν είναι σκεπτικισμός, όπως κάποτε θεωρήθηκε, αλλά αυτοκριτική και πρόκληση για διεύρυνση και βελτίωση της γνώσης. Η εντύπωση πάντως που δημιουργούν οι σωκρατικές αναλύσεις ότι οι σωστοί ορισμοί των λέξεων προσφέρουν αληθινή γνώση έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη σύγχρονη επιστημολογική θεώρηση των ορισμών ως ταυτολογικών κατασκευών με έμμεσο (μέσω της συμμετοχής τους σε προτάσεις, βλ. και παρακάτω) γνωστικό χαρακτήρα.

Στην τραγική καταδίκη του Σωκράτη σε θάνατο αναφέρονται τα πλατωνικά έργα Απολογία, Κρίτων και Φαίδων. Πανανθρώπινα εντυπωσιακή είναι η θέση που του αποδίδει ο Πλάτων (Κρίτων 49c10 επ.): Δεν πρέπει να ανταποδίδουμε μια αδικία ούτε να βλάπτουμε άλλον άνθρωπο, ο,τιδήποτε και να έχουμε πάθει από αυτόν. Η δικαστική απολογία του Σωκράτη δεν είναι υπεράσπιση για προσωπική απαλλαγή από επαπειλούμενο κακό, αλλά προσπάθεια αποφυγής λάθους και ηθικής ανάπλασης της συνείδησης των δικαστών. Ένα ερώτημα βέβαια που γεννάται από τους λόγους που θεμελιώνουν την καταδικαστική απόφαση

<sup>44</sup> Βλ. κυρίως το κλασικό έργο του H. Maier, Sokrates, sein Werk und seine geschichtliche Stellung, 1913.

<sup>45</sup> Περίφημη ήταν η ρήση του Κικέρωνα ότι πρώτος ο Σωκράτης κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό στη ζωή και τα σπίτια των ανθρώπων. Για τη σχέση γνώσης και αρετής στο σωκρατικό έργο βλ. αναλυτικά Κ. Τσάτσο ο.π. σ. 78.

είναι, πώς είναι δυνατό σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα να τιμωρείται κάποιος με ποινή θανάτου για ασέβεια. Η συσχέτιση πάντως της καταδίκης αυτής με αποφάσεις μεσαιωνικών χριστιανικών οργάνων, όπως η ιερά εξέταση, εναντίον αιρετικών είναι εσφαλμένη. Στην Αθηναϊκή δημοκρατία δεν προστατευόταν η ισχύουσα θρησκεία ως λύτρωση φυγής αλλά ως μέσο πολιτικής ολοκλήρωσης της κοινότητας. Η προσβολή της προκαλούσε επιζήμιες συνέπειες στην πόλη-κράτος<sup>46</sup>.

Οι σημαντικότερες σχολές που επικαλούνταν το Σωκράτη και το έργο του ήταν η Μεγαρική (με ιδρυτή τον Ευκλείδη, που είχε γνώση και της ελεατικής διδασκαλίας, και άλλα σημαντικά μέλη τον Ευβουλίδη το Μιλήσιο και το Διόδωρο Κρόνο) και η Ερετρική σχολή που ασχολήθηκαν κυρίως με τη σωκρατική γνωσιολογία, καθώς και η Κυρηναϊκή και η Κυνική που είχαν ως αντικείμενο μόνο ηθικά προβλήματα<sup>47</sup>.

Ιδρυτής της Κυνικής σχολής (που συγχωνεύεται με τους στωικούς τον 3<sup>ο</sup> αιώνα) ήταν ο μαθητής του Σωκράτη Αντισθένης (455- 365 περίπου με μεγάλο, αντίθετα προς το Σωκράτη, συγγραφικό έργο) που την εγκαθιδρύει στο Κυνόσαργες<sup>48</sup>, το γνωστό γυμνάσιο των αρχαίων Αθηνών. Αντιπροσωπικότερος όμως κυνικός ήταν ο Διογένης από τη Σινώπη του Ευξείνου Πόντου. Εσωτερική πνευματική μας αρετή είναι η ευδαιμονία που μας κάνει ανεξάρτητους (αυτάρκεις) από το περιβάλλον, το χρόνο και την τύχη. Αν δεν υπάρχει επιθυμία, δεν υπάρχει και στέρηση. Αποστολή της φιλοσοφίας είναι να γνωρίσει όλα τα μέσα που θα ελευθερώσουν τον άνθρωπο από το τυχαίο. Δύο χιλιάδες χρόνια πριν από τον Ρουσσώ οι κυνικοί ζητούσαν επιστροφή στη φύση, έχοντας την ίδια με εκείνο ψευδαίσθηση για την ποιότητα της πρωτόγονης ζωής. Στρέφονται εναντίον της πολιτείας και των νόμων της, αρνούνται τον πολιτισμό, την επιστήμη και την τέχνη (Τσάτσος, ο.π. σ. 87). Τους κοινωνικούς κανόνες και την εθιμοτυπία εξευτελίζουν προβάλλοντας αρχές μιας φυσικής ζωής με την αναίδεια του σκύλου (ο Διογένης θεωρούσε τιμή να ζει σαν σκύλος). Από το άλλο μέρος αναγνωρίζουν το φυσικό δίκαιο που ισχύει για όλους τους ανθρώπους ως υπέρτερο του θετικού και εισάγουν για πρώτη φορά την ιδέα του κοσμοπολιτισμού στην ελληνική αρχαιότητα. Όπως αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος (VI 2, 72) θεωρούν «μόνην ορθήν πολιτείαν είναι την εν τω κόσμω».

Στην Κυρήνη της Αφρικής ο Αρίστιππος ίδρυσε μια άλλη σωκρατική σχολή που συγχωνεύθηκε με τους Επικούρειους τον 3<sup>ο</sup> αιώνα. Ως κύριο σκοπό της φιλοσοφίας θεώρησε την εσωτερική ελευθερία (έχω και ουκ έχομαι) που συνδέεται με ενεργητική απόκτηση ευδαιμονίας. Για τους κυρηναϊκούς φιλοσόφους αγαθό είναι η ηδονή ως ικανοποίηση της επιθυμίας που έχει όμως πνευματική ποιότητα, αφού ελέγχεται και κυριαρχείται από το νου.

### 2.2.2. Ο Πλάτων

Ο Πλάτων (428-347) έζησε σε μια εποχή πολιτικών μεταβολών και πολεμικών συγκρούσεων (Πελοποννησιακός πόλεμος, τυραννία των τριάκοντα, διαμάχες μεταξύ των πόλεων). Μετά το θάνατο του Σωκράτη και για να αποφύγει ενδεχόμενο διωγμό έφυγε στα Μέγαρα,

<sup>46</sup> Βλ. Διογένη Λαέρτιο 2. 40: η «γγραφή» του Μελήτου κατά του Σωκράτη ήταν ότι είναι ένοχος, επειδή δεν πιστεύει στους θεούς που αναγνωρίζει η πολιτεία. Για το αδίκημα της ασέβειας και της αθεΐας στο Αττικό δίκαιο βλ. 10. M. MacDowell, Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, ο.π. ο. 303 επ.

<sup>47</sup> Βλ. αναλυτικά Κ. Τσάτσος ο.π. σ. 84. Τα διασωθέντα κείμενα των Σωκρατικών σχολών υπάρχουν στα: Winckelmann'Antisthenes: Fragmentarum Collectio, Turici 1842, Er. Mannebach, Aristippi et Cyrenaicorum Fragmenta, 1961.

<sup>48</sup> Η ονομασία της Σχολής προέρχεται από την τοποθεσία ή από τον τρόπο ζωής των φιλοσοφούντων σε αυτή.

όπου συνέχισε τις μελέτες του κοντά στο φιλόσοφο Ευκλείδη. Ακολούθησαν επίσκεψη στην Αίγυπτο και στους Πυθαγόρειους της Ιταλίας. Στη Σικελία γνώρισε το Δίονα, συγγενή του τυράννου Διονύσιου των Συρακουσών. Τρεις φορές προσπάθησε να εφαρμόσει τις πολιτικές του ιδέες στην πόλη αυτή χωρίς επιτυχία. Μετά την πρώτη επιστροφή του στην Αθήνα το 387 ίδρυσε την Ακαδημία, μια σχολή με μεγάλη αίγλη και με συμμετοχή πολλών επιφανών προσωπικοτήτων της αρχαίας Ελλάδας. Πέθανε τη χρονιά που άρχιζε ο πόλεμος του Φιλίππου κατά των Αθηναίων, μεγάλη ενδοελληνική σύγκρουση που τελείωσε μια δεκαετία αργότερα με την κατάργηση της πολιτικής ανεξαρτησίας των Αθηνών.

Οι προσωπικές εμπειρίες έφεραν στον Πλάτωνα μεγάλη απογοήτευση για την πολιτική ζωή της Αθήνας τόσο σε επίπεδο ευγενών όσο και δημοκρατίας<sup>49</sup>. Πεποίθησή του ήταν ότι οι μεγάλες αξίες της εποχής (προσωπική τιμή, εθνική τιμή και δόξα) είναι λιγότερο σημαντικές από την ιδέα του αγαθού και την κοινωνική προσφορά στο συνάνθρωπο. Ιδανική πολιτεία ήταν και για αυτόν η κοινότητα όμοια σκεπτομένων ανθρώπων που διοικούνται από φιλοσοφικά παιδευμένους βασιλικούς άνδρες. Ο αδίστακτος πολιτικός ανταγωνισμός και ο ηθικός σχετικισμός που χαρακτήριζαν την εποχή του οφείλονταν στην άγνοια της πολιτικής τέχνης. Στην κάλυψη του κενού αυτού είναι κυρίως αφιερωμένο το πνευματικό του έργο.

Έχουν διασωθεί 36 φιλοσοφικά έργα του Πλάτωνα (πιθανότατα όλα, αφού δεν υπάρχει αναφορά από αρχαίους συγγραφείς σε άλλο έργο του) που έχουν (με εξαίρεση την Απολογία, το Μενέξενο και τις Επιστολές) μορφή διαλόγου. Μπορούν συστηματικά να καταταγούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

- Νεανικοί διάλογοι με αναφορά στον ορισμό κεντρικών ηθικών αρχών και αξιών (Πρωταγόρας, Λάχης, Χαρμίδης, Ευθύφρων, Λύσις, Ιππίας μείζων)
- Έργα για το φιλόσοφο, τον ποιητή και το σοφιστή (Ιππαρχος, Ίων, Ιππίας ελάττων, Θεάγης)
- Έργα που αναφέρονται στη διαμόρφωση της φιλοσοφίας και των φιλοσόφων (Απολογία Σωκράτους, Κριτών, Ευθύδημος, Κρατύλος, Μενέξενος)
- Μεταβατικά έργα (Γοργίας και Μένων)
- Έργα της μέσης περιόδου (Συμπόσιον, Φαίδων, Πολιτεία)
- Διάλογοι για την επιστήμη και τη διαλεκτική (Θεαίτητος, Παρμενίδης, Φαιδρός, Σοφιστής, Πολιτικός, Φίληβος)
- Έργα της γεροντικής ηλικίας (Τίμαιος, Κριτίας, Νόμοι).

### 2.2.2.Ι. Ο πλατωνικός κόσμος των ιδεών

Η πλατωνική διδασκαλία δέχθηκε μεγάλη επιρροή από τον πυθαγόρειο μυστικισμό που ενισχυμένος από επιρροές ορφισμού και ανατολικών θρησκειών έφερε στο επίκεντρο την φυγή ως διαχωρισμένο από την ύλη στοιχείο του κόσμου. Σημαντική ήταν και η επιρροή δύο συγχρόνων του φιλοσόφων, του Ηράκλειτου και του Παρμενίδη (και λιγότερο του Κρατύλου και του Ζήνωνα). Στο επίκεντρο του πλατωνικού έργου είναι η προσπάθεια να συνδυασθούν δύο αντίθετες θέσεις, ότι ο κόσμος μεταβάλλεται και ότι ο κόσμος είναι ένας και αμετάβλητος. Το μη ον που ήταν αδύνατο για τον Παρμενίδη υπάρχει με σχετική σημασία (σε σχέση με άλλα όντα, πχ. ο άνθρωπος δεν είναι σκύλος). Για τον Πλάτωνα ο κόσμος των φαινομένων (Ειδώλων) διαμορφώνει στους ανθρώπους μέσω των αισθήσεων υποκειμενική γνώμη (δόξα), ενώ αντίθετα ο κόσμος των ιδεών που βρίσκονται στον υπερουράνιον τόπον (Φαιδρ. 247ο) οδηγεί μέσω της σκέψης σε γνώση (επιστήμη). Φιλοσοφική θεμελίωση των ιδεών (για

<sup>49</sup> Έλεγε με αναφορά στους τριάκοντα «Φαντάσθηκα ότι θα διοικούσαν δίκαια την πόλη, αλλά γρήγορα είδα ότι το προηγούμενο πολίτευμα ήταν χρυσός».

τις οποίες χρησιμοποιούνται πολλοί όροι: ιδέα, είδος, μορφή, γένος, ουσία) προσφέρει η θέασή τους από την ψυχή πριν εγκατασταθεί στο σώμα και η ανάμνηση που προκαλεί η συγκροτημένη και ορθολογική (απριοριστική-υπερβατολογική σε σύγχρονη ορολογία) γνώση.

Οι ιδέες έχουν ενότητα, αφού όλες μετέχουν στην ιδέα του αγαθού. Υπάρχουν για τον Πλάτωνα πέντε οντολογικά γένη (βλ. το διάλογο Σοφιστής), η ουσία, η ταυτότητα, η στάση, η κίνηση και η διαφορά. Βασικό είναι η ουσία αλλά πέρα από αυτή (επέκεινα της ουσίας) είναι η ιδέα του αγαθού που δεν έχει μόνο ηθικό περιεχόμενο αλλά είναι υψίστη αργή που δίνει στα όντα τη δυνατότητα να υπάρχουν και να γίνονται αντικείμενο γνώσης. Η κοσμική οντολογία έχει ιεραρχική δομή: στην κορυφή υπάρχει το ένα που συμπίπτει με το αγαθό και βρίσκεται πέρα από την ουσία και τη γνώση, στη δεύτερη βαθμίδα ανήκουν οι ιδέες των αριθμών, στην τρίτη τα αριθμητικά αντικείμενα, στην τέταρτη τα φυσικά και τεχνητά αντικείμενα, στην πέμπτη και κατώτατη η ύλη ως απειρότητα και αοριστία. Ο αισθητός κόσμος είναι κατώτερος από το νοητό, αλλά αποκτά σύνδεσμο και ενότητα από τις ιδέες και το αγαθό που κάνουν την ύλη να εξέλθει από την απροσδιοριστία της. Τα αισθητά αντικείμενα αντανακλούν το λόγο και το κάλλος των ιδεών και γίνονται έτσι προσिता στην ανθρώπινη γνώση.

Για τον Πλάτωνα χωρίς τις ιδέες θα πνιγόμασταν στο χάος των αισθήσεων. Καλύτερη και δυσκολότερη μέθοδος γνώσης είναι η ενόραση (που δεν πρέπει να ταυτίζεται με μυστικισμό): προϋποθέτει βαθειά και συστηματική φιλοσοφική παιδεία που φέρνει ύστερα από πολλή δουλειά την αλήθεια σαν φως που προκαλείται από μια σπίθα φωτιάς (8<sup>η</sup> επιστολή). Επομένως είναι προϊόν πλάνης ό, τι έρχεται ξαφνικά στο μυαλό εκείνου που δεν έχει ασκηθεί μακροχρόνια σε συστηματική ερευνητική δουλειά.

Στο 7<sup>ο</sup> βιβλίο της Πολιτείας ο Πλάτων ζητά από το νέο φιλόσοφο να ξεκινήσει με τη μελέτη των βασικών επιστημών (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία, μουσική) που απελευθερώνουν το πνεύμα από τις πλάνες των αισθήσεων και το εθίζουν σε αφηρημένες σχέσεις και κατασκευές. Με πενταετείς διαλεκτικές μελέτες που ακολουθούν θα οδηγηθεί σε καθολική θέαση των αιώνιων ιδεών (βλ. και την αναλογία της διηρημένης γραμμής στην Πολιτεία που οδηγεί από τα κατώτερα μέρη της αισθητηριακής αντίληψης στην πνευματική γνώση των αιώνιων ιδεών). Το κύρος της ανθρώπινης γνώσης δεν στηρίζεται στην εμπειρία αλλά στην ενεργητικότητα του πνεύματος που πρέπει να διεγείρουμε με τη διαλεκτική και τον κριτικό-απορητικό διάλογο.

Η ιδέα ως νοητή ουσία λειτουργεί με πολλούς τρόπους<sup>50</sup>: ως ενότητα των φαινομένων που το μάρμαρο το κάνει άγαλμα, ως νόμος που ρυθμίζει τα φαινόμενα, όπως ο φυσικός νόμος, ως αξία στο παράδειγμα του οργανισμού, όπου η ιδέα γίνεται σκοπός των φαινομένων. Η ιδέα είναι αρχή ενότητας και νόμος της πραγματικότητας αλλά είναι και αξία που ορίζει τη δεοντολογία (δέον γενέσθαι) του κόσμου. Η σωκρατική αφαιρετική-επαγωνική (από παραδείγματα) σύλληψη των εννοιών δεν είναι επαρκής για τον Πλάτωνα που ήθελε να συλλάβει τη σταθερή ουσία των όντων. Μόνο με τη μέθεξη της πραγματικότητας στην ιδέα είναι δυνατή η εκφορά κρίσεων για τον πραγματικό κόσμο<sup>51</sup>. Αλλά και μόνο μέσω της ενόρασης των ιδεών αποκτά η ψυχή την ηθική δύναμη να κατακτήσει την αρετή. Σε Καντιανούς όρους η ιδέα θεωρήθηκε πολλές φορές κατηγορία<sup>52</sup>, γεγονός ωστόσο που υποβαθμίζει την οντολογική της διάσταση. Αν από το άλλο μέρος το πλατωνικό αγαθό εκληφθεί όχι μόνο ως ιδέα ή οντολογική αρχή αλλά και ως έσχατος σκοπός, ως τελική αιτία του είναι και του γίγνεσθαι, η πλατωνική φύση του κόσμου έχει μια σημαντική δεοντολογική διάσταση<sup>53</sup>. Οι

<sup>50</sup> Βλ. αναλυτικά Κ. Τσάτσο ο.π. σ. 106.

<sup>51</sup> Τα αισθητά αντικείμενα μετέχουν στις αντίστοιχες ιδέες και μιμούνται ατελώς τις ιδέες αυτές. Μετοχή και μίμηση είναι οι δύο τρόποι επικοινωνίας νοητών και αισθητών..

<sup>52</sup> Βλ. αναλυτικά Κ. Τσάτσο ο.π. σ. 109.

<sup>53</sup> Βλ. και Κ. Τσάτσο ο.π. σ. 122.

φυσικές εξηγήσεις του κόσμου από το αίμα, τον αέρα, το πυρ ή τον εγκέφαλο (στην παράδοση του κροτωνιάτη γιατρού Αλκμαίωνα, μαθητή του Πυθαγόρα) απορρίπτονται, γιατί συσκοτίζουν αντί να οδηγούν στη γνώση του; Αλλά και η θεωρία του νού του Αναξαγόρα που φαίνεται με τον προσανατολισμό της στην αναζήτηση τελικών αιτιών να ενθουσίασε σε πρώτη ανάγνωση τον πλατωνικό Σωκράτη (βλ. Φαίδωνα 97b) γρήγορα τον απογοήτευσε: οδηγούσε στον περιορισμό της καθολικής αρχής της σοφής σκοπιμότητας από περιορισμένης ισχύος μηχανικά αίτια (αέρα και αιθέρα και ύδατα και άλλα πολλά και άτοπα, 98c).

#### 2.2.2.2. Επιστήμη και δόξα

Ο Πλάτων διαφοροποιεί δόξα (που μπορεί να είναι επιφανειακά αληθής ή ψευδής) και επιστήμη (που είναι μόνο αληθής). Αλλά δεν εξαφανίζει εντελώς τη σημασία των αισθήσεων (ότι βρέχει π.γ. ξέρουμε μόνο από τις αισθήσεις). Με τις αισθήσεις γνωρίζου<sup>54</sup> με ό, τι μεταβάλλεται και παρέρχεται, με τη σκέψη ό, τι μένει. Ο δυϊσμός σώματος-ψυχής συνοδεύεται από ένα δυϊσμό κόσμος (εμπειρικός και κόσμος των ιδεών). Η πραγματικότητα διαμορφώνεται από τις ιδέες, ενώ τα ατομικά φαινόμενα είναι πραγματώσεις της ιδέας, μετέχουν στην ιδέα. Ομορφιά είναι π.χ. το σύνολο των όμορφων πραγμάτων, το καθένα από αυτά είναι εκδήλωση της ιδέας του ωραίου.

Γνώση είναι ανάμνηση από ό, τι έζησε η ψυχή στο προγεννητικό της στάδιο (Μένων). Στη βάση αυτή οι μαθηματικές αρχές είναι δομικά στοιχεία του κόσμου που αντανακλώνται στην ψυχή. Κίνητρο για τη γνώση είναι ο έρωσ ως πόθος κατάκτησης του αληθινού, του αγαθού και του ωραίου. Στο Συμπόσιο ο Σωκράτης αναπτύσσει τη διδασκαλία για τον έρωτα που διδάχθηκε από την ιέρεια της Μαντινείας Διοτίμα. Ο δαίμων Έρωσ προβάλλεται ως μεσολαβητής θεών και ανθρώπων που μέσω της σεξουαλικότητας διασφαλίζει τη συνέχιση του ανθρώπινου είδους και ως γνωσιακή ορμή οδηγεί τους ανθρώπους στον κόσμο των ιδεών και σε αθάνατα πνευματικά έργα.

Η διαφοροποίηση επιστήμης και δόξας (ιδιαίτερα στο Θεαίτητο και τον Μένωνα) γίνεται κυρίως με αναφορά στα επιχειρήματα που θεμελιώνουν και αιτιολογούν τις δύο προσεγγίσεις. Υπάρχουν για τον Πλάτωνα (βλ. Πολιτεία 509 επ.) τέσσερες βαθμίδες γνώσης που είναι κατά σειρά (από τις κατώτερες στις ανώτερες) εικασία, πίστη, διάνοια και νους. Η εικασία έχει ως αντικείμενο αντικατοπτρισμούς αντικειμένων, η πίστη συλλαμβάνει τα ίδια τα αισθητά αντικείμενα, αλλά όχι με αληθείς κρίσεις. Οι δύο κατώτατες βαθμίδες αντιστοιχούν στη δόξα που αναφέρεται στα ασταθή αντικείμενα της γένεσης και της φθοράς. Πάνω από αυτές είναι η διάνοια που χωρίς να συλλαμβάνει άμεσα το όντως ον διατυπώνει αξιωματικές προτάσεις που θεωρούνται αληθείς. Αληθινή γνώση αποκτούμε μέσω της διαλεκτικής αναιρέσης των υποθέσεων και της ενορατικής σύλληψης των ιδεών. Επιστήμη είναι η αληθής δόξα μετά λόγου (δόξα μπορεί να είναι τυχαία αληθής). Σε μια γενικότερη θεώρηση ως αληθής γνώση εκλαμβάνεται η διανοητική-ενοραματική σύλληψη της ουσίας των φαινομένων, από την οποία προκύπτει και γνώση των συμβεβηκότων ως αναγκαίων συνεπειών της. Η φιλόδοξη αυτή μεταφυσική θέση εγκαταλείπεται στους νεότερους χρόνους. Ήδη ο Γαλιλαίος επιδιώκει με εμπειρικά ελέγξιμες υποθέσεις γνώση των συμβεβηκότων και η νευτώνεια θεωρία αποκλείει κάθε απριωριστική ενόραση της ουσίας<sup>54</sup>.

<sup>54</sup> Βλ. αναλυτικά Ε. Agazzi, Η επικαιρότητα της ελληνικής έννοιας της επιστήμης, στο Μ. Δραγώνα- Μονάχου/Γ. Ρουσόπουλου, Η επικαιρότητα ... ο.π. σ. 75 επ.

Ένα σημαντικό επιστημολογικό ερώτημα που ανακύπτει είναι: Οι ερωτήσεις, στις οποίες πρότυπο ήταν η σωκρατική διδασκαλία<sup>55</sup>, αφορούν ορισμούς λέξεων ή πραγματικών αντικειμένων; Για τον πλατωνικό ουσιολογισμό η διάκριση δεν είχε νόημα, αφού με τον ορισμό προσφέρονταν πνευματική θέαση του υπερχρονικού. Ο Πλάτων απαντά στο σωκρατικό τι-ερώτημα όχι με κριτήριο τη σαφήνεια της σκέψης ή την κρατούσα γνώμη (γενική συναίνεση, ορθή δόξα), αλλά με εννοιολογική διασάφηση (λόγο) της ουσίας.

Και ουσία, ως εκείνο που κάνει κάτι να είναι αυτό που είναι, είναι στενά δεμένη με τον σκοπό (πρβλ. και Αριστοτέλη) που το συνδέει με την ιδέα του αγαθού. Η σύγχρονη επιστημολογική θεώρηση αντίθετα διακρίνει μεταξύ λέξεων και προτάσεων. Ενώ ο ορισμός εννοιών αποτελεί μια αναλυτικά αληθή πρόταση (ταυτολογία), οι επιστημονικές υποθέσεις που τους χρησιμοποιούν αναφέρονται σε πραγματικά αντικείμενα, έχουν συνθετικό χαρακτήρα και επιδιώκουν γνωστικούς-πληροφοριακούς σκοπούς<sup>56</sup>.

### 2.2.2.3. Κοσμολογία

Η πλατωνική κοσμολογία είναι διατυπωμένη λεπτομερικά στον Τίμαιο. Ο δημιουργός κατασκευάζει τον κόσμο με βάση τις αιώνιες και αναλλοίωτες ιδέες. Ο άνθρωπος μετέχει σε αυτήν την αιωνιότητα, αν αγωνίζεται για την αλήθεια και αντιστέκεται στις επιθυμίες. Σε μια οντολογική ιεραρχική διάσταση οι γυναίκες έχουν χαμηλότερη θέση από τους άνδρες και ακολουθούνται από τα ζώα, στα οποία διαφυλάσσονται οι ψυχές των άλογων ανθρώπων. Ο δυϊσμός πραγμάτων και όντως όντων έχει το αντίστοιχό του στον άνθρωπο που αποτελείται από σώμα και ψυχή. Ο θάνατος χωρίζει το σώμα από την ψυχή που συνεχίζει να υπάρχει, στοιχείο που επιτρέπει μεταθανάτιες τιμωρίες και αμοιβές. Ο χριστιανικός ωστόσο Πλατωνισμός δεν αποδίδει σωστά τον Πλάτωνα που ζητούσε μόνο ελευθερία της νόησης και αυτονομία από πάθη και σωματικές ανάγκες<sup>57</sup>.

Στην πλατωνική σκέψη ενυπάρχουν μεταφυσικά στοιχεία που άσκησαν σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση θρησκευτικών<sup>58</sup> δογμάτων: Ο δυϊσμός σώματος-ψυχής, η αθανασία της ψυχής, η οντολογία των αξιών. Για τον Πλάτωνα ψυχή είναι ο χώρος όπου συναντώνται όλες οι αντινομικές δυνάμεις της ζωής: με τις επιθυμίες στρέφεται προς την ύλη, με το λόγο προς τον κόσμο των ιδεών. Μεταξύ λογικού και επιθυμητικού το θυμοειδές τιθασειύει τις χαώδεις ορμές του επιθυμητικού και τις διοχετεύει προς το χώρο των ιδεών. Από το άλλο μέρος με την κατασκευή του κόσμου ως απεικόνισης αιώνιων ιδεών δεν υπάρχει στην πλατωνική θεωρία χώρος για δαρβινικές υποθέσεις δημιουργίας και εξέλιξης νέων όντων<sup>59</sup>. Σημαντική ήταν η αριστοτελική κριτική στην πλατωνική κοσμολογία (ιδιαίτερα στον Τίμαιο): συγγέει μορφή και ύλη, συνδέοντας λανθασμένα την αθανασία της ψυχής με τη θέση ότι ζωή και θάνατος αποκλείουν το ένα το άλλο. Αλλά και τα μαθηματικά εκλήφθηκαν,

<sup>55</sup> Για τον Αριστοτέλη ο Σωκράτης πρόσφερε με τους ορισμούς του τη βάση της πλατωνικής θεωρίας των ιδεών, δεν τους ξεχώριζε όμως — και ορθά — από τα αντικείμενα, στα οποία αναφέρονταν.

<sup>56</sup> Βλ. και παραπάνω σ. 67 και αναλυτικά τη Μεθοδολογία μου, τομ. 2, σ. 137 επ.

<sup>57</sup> Βλ. Κ. Τσάτσο ο.π. αλλά και την κριτική του Nietzsche ότι η πλατωνική θέση οδηγεί σε υποβάθμιση της ζωής.

<sup>58</sup> Για τα θρησκευτικά στοιχεία της πλατωνικής σκέψης βλ. και E. Papanoutsos, *Das religiöse Erlebnis bei Platon*, Tübingen 1926.

<sup>59</sup> Υπάρχει ωστόσο στον Τίμαιο μια διήγηση καταγωγής και εκφυλισμού των βιολογικών όντων από τον άνθρωπο που εντάσσεται στη γενική αρνητική στάση του Πλάτωνα για κάθε αλλαγή.

ακολουθώντας πυθαγόρεια πρότυπα, ως στοιχεία του κόσμου, όχι ως εργαλεία προσέγγισής του, όπως είναι η σύγχρονη αντίληψη.

### 2.2.2Α. Η πλατωνική παράδοση

Μετά το θάνατο του Πλάτωνα η Ακαδημία συνέχισε τη λειτουργία της με συμμετοχή αξιόλογων διανοουμένων. Σημαντικότεροι σχολάρχες ήταν το 347 ο Σπεύσιππος, οκτώ χρόνια αργότερα ο Ξενοκράτης, το 314 ο Πολέμων, το 270 ο Κράτης, το 260 ο Αρκεσίλαος. Με τον Κράτη τελειώνει η αρχαία Ακαδημία που επιχειρούσε ορθόδοξη ανάπτυξη και συνέχεια της πλατωνικής διδασκαλίας. Με τον Αρκεσίλαο και τον Καρνεάδη αρχίζει η μέση Ακαδημία που η διδασκαλία της συνδέεται στενά με το σκεπτικισμό και το στωικισμό<sup>60</sup>. Η νέα Ακαδημία (μέχρι το 78 π.χ.) έχει σημαντικότερους εκπροσώπους τον Φίλωνα τον Λαρισαίο και τον Αντίοχο τον Ασκαλωνίτη

Πλατωνικές ιδέες συνεχίζονται στα έργα των χριστιανών απολογητών και στις Εννεάδες του Πλωτίνου, ενώ η ευρωπαϊκή Αναγέννηση είχε ως βασικό φιλοσοφικό της αίτημα την επιστροφή στον Πλάτωνα και τις ιδέες του. Σε σύγχρονη θεώρηση η μεγάλη προσφορά του Πλάτωνα ήταν υπέρβαση της καθημερινής εμπειρίας με θέση αιώνιων ερωτημάτων και γνώση του γενικού τόσο στη φύση όσο και στην ανθρώπινη ζωή (νόμοι φύσης, ηθικές αξίες, ) που όμως συνδέθηκε με στροφή στην ουσία των πραγμάτων (ακραίο ουσιολογισμό) και με σύνδεση είδους και τέλους<sup>61</sup>. Από το άλλο μέρος οι εννοιολογικές του αναλύσεις έθεσαν τις βάσεις της αριστοτελικής λογικής που άνοιξε δρόμους στην ακριβή και συστηματική σύλληψη του κόσμου.

### 2.2.3. Ο Αριστοτέλης

Ο Αριστοτέλης (384-322) γεννήθηκε στα Στάγिरα της Χαλκιδικής και έζησε πιθανότατα και στην Πέλλα, όπου ο πατέρας του Νικόμαχος ήταν γιατρός του βασιλιά Αμύντα. Στην Αθήνα ήλθε σε ηλικία 18 χρονών και έγινε αμέσως μέλος της Ακαδημίας. Παρά τις φιλοσοφικές διαφορές με τον Πλάτωνα, η σχέση δασκάλου και μαθητή στηριζόταν σε αμοιβαία εκτίμηση και σεβασμό. Με το θάνατο του δασκάλου του το 348 και τη διαδοχή του από το Σπεύσιππο εγκαταλείπει την Ακαδημία και εγκαθίσταται αρχικά για τρία χρόνια στην Άσσο της Τρωάδας και στην αυλή του άρχοντα Ερμεία. Με τη βοήθεια του μαθητή και φίλου του Θεόφραστου μετακινείται στη συνέχεια στη Λέσβο, όπου αποδέχεται πρόσκληση να μεταβεί στην αυλή του Φιλίππου και να αναλάβει την εκπαίδευση του Αλέξανδρου. Μετά την ένταξη του τελευταίου στους πολέμους του πατρός του ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει τη Μακεδονία<sup>62</sup> και επιστρέφει σε ηλικία πενήντα περίπου χρονών στην Αθήνα, όπου ιδρύει στο Λύκειο ένα νέο πνευματικό ίδρυμα (στο οποίο δεν καλλιεργείται μόνο η αριστοτελική σκέψη, ενώ γίνεται για πρώτη φορά συστηματική ενότητα διδασκαλίας και έρευνας, αργή που καθιερώθηκε στους νεότερους χρόνους με την ίδρυση των πανεπιστημίων). Επί δώδεκα χρόνια η περιπατητική του σχολή πρόσφερε περίλαμπρο πνευματικό έργο που βρήκε όμως ξαφνικό τέλος με

<sup>60</sup> Για την εξέλιξη της πλατωνικής σκέψης βλ. και Τσάτσο ο.π. 174 επ. Για μια άλλη ταξινόμηση των ακαδημιών βλ. και Β. Α. Κύρκο, Φιλοσοφικά έργα σ. 16 επ.

<sup>61</sup> Βλ. R. M. Hare, Platon. Eine Einführung, ο.π., σ. 124 επ.

<sup>62</sup> Ο μαθητής του Αριστοτέλη Καλλισθένης ακολούθησε τον Αλέξανδρο στις εκστρατείες του, κατέγραφε το έργο του και τον επαινούσε. Όταν όμως εκείνος θέλησε να τον αποδεχθούν ως θεό, αρνήθηκε και πήγε στη φυλακή.

το θάνατο του Αλεξάνδρου. Ο Αριστοτέλης γίνεται στόχος των δημαγωγών με κατηγορίες για ασέβεια και εγκαταλείπει την Αθήνα, για να μη γίνουν, όπως έλεγε, οι Αθηναίοι υπαίτιοι του θανάτου και ενός άλλου μεγάλου φιλοσόφου. Εγκαθίσταται σε ένα κτήμα του κοντά στη Χαλκίδα, όπου το 322 πεθαίνει από μια στομαχική αρρώστια που τον βασάνιζε πολύ καιρό.

### 2.2.3.1. Το έργο του Αριστοτέλη

Η παράδοση που συνδέεται με την πνευματική κληρονομιά του Αριστοτέλη έχει πολλά κενά και αντιφάσεις. Το έργο του περιλαμβάνει 150 τίτλους (146 αναφέρει ο Διογένης Λαέρτιος)<sup>63</sup>, από τους οποίους σώθηκε μόνο το 'Λ. Ανήκουν σε τρεις κατηγορίες: εξωτερικά έργα (ακροαματικοί λόγοι, κυρίως διάλογοι που χάθηκαν), εσωτερικά έργα (εκδομένοι λόγοι, σημαντικότεροι είναι υπομνήματα και πραγματείες), ερευνητικές συλλογές (158 συντάγματα, από τα οποία σώθηκε μόνον η Αθηναίων Πολιτεία). Εκδότης τους στη Ρώμη τρεις αιώνες μετά τη συγγραφή τους ήταν ο Ανδρόνικος ο Ρόδιος που τα συστηματοποίησε σε τέσσερες ομάδες: 1. Λογικά και επιστημολογικά κείμενα ως προπαιδευτικά που ονομάζονται συνήθως το Όργανον και περιλαμβάνουν: Κατηγορίες (αφορά όρους), περί Ερμηνείας (ως γλωσσικής αποτύπωσης της σκέψης σε προτάσεις), Αναλυτικά πρότερα (αναλύει συλλογισμούς), Αναλυτικά ύστερα (επιστημολογία, αποδεικτικοί συλλογισμοί), Τοπικά (διαλεκτική), Σοφιστικοί έλεγχοι (λογικά λάθη), 2. Ηθικά, Πολιτικά, Ρητορικά, Ποιητικά, 3. Φυσικά, 4. Μεταφυσικά (ονομάσθηκαν έτσι από τον Ανδρόνικο, ο τίτλος τους ήταν για τον Αριστοτέλη πρώτη φιλοσοφία, με σημαντικότερα την Πρώτη Φιλοσοφία και το Περί Ψυχής). Η μεταφυσική εξετάζει το *ον η ον* (το *όντως ον*, το *ον* με την ιδιότητα του *όντος*), ερευνά αντίθετα με τις επιμέρους επιστήμες αρχές και αιτίες των ουσιών. Ως θεολογία εκλαμβάνεται η έρευνα της ανεξάρτητης και αμετάβλητης ουσίας. Η ομάδα 2 που μετακινήθηκε αργότερα στο τέλος της συστηματοποίησης περιλαμβάνει τρία ηθικά έργα με σημαντικότερο τα Ηθικά Νικομάχεια και ένα έργο πολιτικής φιλοσοφίας, τα Πολιτικά, που αν και δεν σώθηκε ολόκληρο, ανήκει μαζί με την πλατωνική Πολιτεία στα σημαντικότερα κείμενα της αραιότητας στο χώρο αυτό.

Το αριστοτελικό έργο καταλαμβάνει όλο το χώρο της γνώσης (με εξαίρεση την ιατρική και τα θεωρητικά μαθηματικά) και διαμορφώνεται σε μια σειρά αυτόνομων κλάδων: Λογική, Μεταφυσική, Φυσική, Ζωολογία, Ηθική, Πολιτική, Οικονομική, Αισθητική. Εντυπωσιακό είναι το πλήθος των συλλογών εμπειρικού υλικού σε όλα τα αντικείμενα έρευνας. Πριν αναλύσει ένα θέμα ο Αριστοτέλης προέβαινε σε συνοπτική κριτική παρουσίαση της ως τότε γνώσης με αναγνώριση των συμβολών των άλλων φιλοσόφων<sup>64</sup>. Πρωτεία διεκδικεί μόνο στη συλλογιστική, την τοπική και το μεγαλύτερο μέρος της ζωολογίας. Τα μαθηματικά που για τον Πλάτωνα ήταν η κορυφαία επιστήμη του μη αισθητού δεν είχαν την ίδια θέση στο αριστοτελικό έργο που στοχεύει στην καθολική έρευνα του αισθητού και νοητού κόσμου. Νέος γνωστικός-ρυθμιστικός χώρος ήταν η τοπική. Ο Αριστοτέλης δεν εισάγει την ιδέα μιας ομογενούς ενιαίας επιστήμης, αλλά έννοιες και αρχές διαφόρων κλάδων που έχουν μεταξύ τους πολλά κοινά στοιχεία. Σε μια γενική θεώρηση χωρίζει τη γνώση σε θεωρητική (για αιώνια αντικείμενα), πρακτική (για τον μεταβλητό κόσμο των ανθρώπων), ποιητική (παραγωγή έργου από γιατρούς, τεχνίτες, ποιητές). Η ρητορική είναι βοηθητική επιστήμη της πολιτικής και ηθικής (δεν αποσκοπεί όμως στην απλή πειθώ αλλά στην ευπραξία).

Για τον Αριστοτέλη η φιλοσοφία είναι «θεωρητική των πρώτων αρχών και αιτιών». Εμφανίζεται με δύο μορφές: ως αναγωγή από τον αισθητό κόσμο στις πρώτες αιτίες και αρχές

<sup>63</sup> Είναι ισοδύναμο περίπου με 45 σύγχρονους τόμους των 300 σελίδων.

<sup>64</sup> Βλ. αναλυτικά Α. Ε. Taylor, Aristotle on his Predecessors, La Salle. 1L, 1977.

και ως θεωρητική σύλληψη αυτών των αιτιών και των αρχών. Συνεπώς για να οργανωθεί πρέπει να ξεκινήσει από τη μελέτη των εμπειρικών αντικειμένων, από τα προς ημάς πρότερα και να προχωρήσει στα κατά φύσιν πρότερα, στα είδη και τις μορφές. Ο Αριστοτέλης είχε από τότε συνειδητοποιήσει ότι φιλοσοφική θεώρηση του υπερβατικού προϋποθέτει εμπειρική γνώση του πραγματικού κόσμου (επιστήμη σε σύγχρονη ορολογία).

Για τον Αριστοτέλη το φιλοσοφείν είναι οντολογικό γνώρισμα του ανθρώπου: πάντες οι άνθρωποι του ειδέναι ορέγονται φύσει (Μεταφ. Α1, 980 α1). Εκπληρώνει την έμφυτη κλίση του ανθρώπου να γνωρίσει τον κόσμο, δεν είναι ένα απλό εργαλείο ικανοποίησης πρακτικών αναγκών (βλ. Μεταφυσ. Α1 981b 13 e-b 19: δια το μη προς χρήσιν είναι τας επιστήμας). Πηγή και έναυσμα της φιλοσοφικής θεώρησης του κόσμου ήταν ο θαυμασμός, η απορία, όχι όμως, όπως θα νόμιζε κανείς, για την αρμονία που βλέπουμε γύρω μας, αλλά για τις ακόμα ανεξήγητες δυσαρμονίες του κόσμου. Προηγείται η συναίσθηση της αγνοίας που πηγάζει από την απορία και ακολουθεί η προσπάθεια απαλλαγής από την άγνοια (βλ. Μεταφ. 983 β 11). Ενδεικτικό και εδώ ότι στην αριστοτελική σκέψη υπάρχει μια λανθάνουσα μεταφυσική-θηρσκευτική ιδέα που κάνει φυσική και αυτονόητη την κοσμική αρμονία.

#### 2.2.3.2. Η σχέση με τον Πλάτωνα

Η κριτική διαφοροποίηση του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα οδηγεί σε μια ρεαλιστικότερη σύλληψη του κόσμου, χωρίς ωστόσο να υποβαθμίζει την προσωπικότητα και να εξαφανίζει σημαντικά επιτεύγματα της πλατωνικής διδασκαλίας (βλ. και την ελεγεία που έγραψε ο Αριστοτέλης για τον Εύδυμο)<sup>65</sup>. Η ενιαία φιλοσοφία εξειδικεύεται σε κλάδους και συμπληρώνεται με νέα γνωστικά αντικείμενα, όπως τοπική, συλλογιστική, βιολογία, που συνοδεύονται από νέα αξιολόγηση της γνωστικής αξίας της εμπειρίας, κριτική στη διδασκαλία της ανάμνησης και στην κοσμογονία του δημιουργού, καθώς και μια νέα προσέγγιση στην πνευματική αξία και συμβολή της ποίησης. Και στον Αριστοτέλη προηγείται το νοητό από το εμπειρικό, αλλά αντίθετα προς τον Πλάτωνα από τη νοητική αναγκαιότητα δεν συνάγεται ύπαρξη. Κάθε επιστήμη για να πετύχει τους σκοπούς της χρησιμοποιεί ορισμούς, λογικές αλήθειες και υπαρξιακές προτάσεις. Η πρωτοκαθεδρία της ατομικής ουσίας διαφοροποιεί την αριστοτελική από την πλατωνική σκέψη. Απορρίπτεται κατηγορηματικά η πλατωνική θέση ότι οι γενικές έννοιες είναι πραγματικότητες: οι άνθρωποι δεν έχουν έμφυτες ιδέες (όπως ισχυριζόταν ο Πλάτων), αλλά έμφυτες ικανότητες (αισθήσεις, μνήμη, σκέψη και μια εκ φύσεως επιθυμία για γνώση).

Σε μια σύγχρονη επισκόπηση της ιστορίας της ευρωπαϊκής οντολογικής σκέψης ο Πλάτων ήταν ακραίος ρεαλιστής των ιδεών, ο Αριστοτέλης μετριοπαθής ρεαλιστής<sup>66</sup> (θέτοντας τις ιδέες μέσα στα πράγματα), ενώ οι σημαντικοί σχολαστικοί φιλόσοφοι του Μεσαίωνα Αβελάρδος και William of Ockham ήταν στη μεγάλη διαμάχη για τα *universalia* (12<sup>ος</sup>-14<sup>ος</sup> αιώνας) νομιναλιστές. Για τη σύγχρονη επιστημολογία οι έννοιες είναι κατασκευές που συλλαμβάνουν κοινές ιδιότητες ατομικών αντικειμένων. Με την εισαγωγή τους σε επιστημονικές υποθέσεις μετέχουν στο λογικό και εμπειρικό τους έλεγχο. Η αλήθεια των υποθέσεων και θεωριών στηρίζει έμμεσα και την εγκυρότητα και καταλληλότητα των επιστημονικών όρων.

<sup>65</sup> Πρβλ. όμως και τον Α. Δαλέζιο (Εισαγωγή στα Ηθικά Νικομάχεια, Αθήνα 1975, σ. 3): Ο Αριστοτέλης αντέδρασε ερρωμένως στην πλατωνική απόρριψη εποπτικής έρευνας στο βωμό μη ανταποκρινομένων στην πραγματικότητα μεταφυσικών λογισμών.

<sup>66</sup> Πρβλ. όμως και τη θέση του Hegel ότι ο Αριστοτέλης ήταν περισσότερο ιδεαλιστής από τον Πλάτωνα, αφού κατέβαζε τις ιδέες από τον υπερβατικό κόσμο μέσα στα ίδια τα πράγματα.

### 2.2.3.3. Επιστημολογία, λογική και τέχνη

Αντίθετα προς τη γενική τάση της εποχής του να θεωρούνται φιλοσοφία και επιστήμη κορυφαία πνευματικά φαινόμενα που εξαντλούν το χώρο της γνώσης ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει ως αυτόνομες μορφές γνώσης τη διαλεκτική (τοπική), τη ρητορική και την ποιητική. Χωρίς να υποπίπτει σε ένα επιστημολογικό αναρχισμό προτείνει αυστηρές μεθόδους που καλύπτουν και τους χώρους της γλωσσικής ανάλυσης, της ιστορίας του πνεύματος, του ρητορικού λόγου και της ποίησης.

Υπάρχουν για τον Αριστοτέλη τέσσερες μορφές ορθολογικής γνώσης: συλλογιστική, διαλεκτική (τοπική), ρητορική και ποιητική. Στη συλλογιστική τα συμπεράσματα προκύπτουν από αυταπόδεικτες ή επαγωγικά θεμελιωμένες προτάσεις, στη διαλεκτική η παραγωγή γίνεται από ένδοξα που χωρίς να στηρίζονται σε μια συναινετική θεωρία αλήθειας ή σε πιθανολογήσεις οδηγούν σε έγκυρες προτάσεις με βάση ό, τι είναι γνωστό. Αντίθετα προς τη διαλεκτική που προϋποθέτει ηθική πρόθεση (ευφυΐα), η ρητορική επιδιώκει ηθικό ενδιαφέρον (ευδαιμονία), δεν είναι μια απλή τεχνική πειθούς. Στρέφεται κυρίως στο ειδικό (λαμβάνει υπόψη την ψυχολογία των ακροατών), χρησιμοποιεί επαγωγή και συλλογιστική προσαρμοσμένες στις ανάγκες της. Αλλά και η ποιητική είναι για τον Αριστοτέλη μια ιδιαίτερα σημαντική πνευματική λειτουργία, αφού οι ποιητές ανήκουν στους καλύτερους δασκάλους<sup>67</sup>. Αντίθετα προς όσα υποστήριζε ο Πλάτων (καλλιτεχνικά έργα ως μίμηση μιμήσεως, Πολ. 598B και καλλιτέχνης τρίτος από της αλήθειας, Πολ. 597ε), τα έργα τέχνης δεν δημιουργούν επιθυμίες και συγκινησιακές καταστάσεις που συσκοτίζουν τον ανθρώπινο λόγο, αλλά επιφέρουν δι' ελέου και φόβου παραγωγική κάθαρση από αισθήματα του συγκινησιακού βίου. Συγκρούσεις αισθημάτων και παθών οδηγούν πολλές φορές στη γνώση πραγματικών περιστατικών. Για τον Αριστοτέλη μίμηση στην τέχνη δεν σημαίνει απεικόνιση αλλά αισθητική ανακατασκευή πράξεων και χαρακτήρων που συλλαμβάνουν την ουσία της ανθρώπινης ζωής<sup>68</sup>. Με τη μίμηση η ποίηση προσφέρει μεγαλύτερη γνώση από την απλή καταγραφή ιστορικών γεγονότων. Η ιστορία μένει στο μερικό και ατομικό, η ποίηση υψώνεται στο γενικό και αιώνιο (γιαυτό και οι ποιητές είναι σοφότεροι των ιστορικών). Με την αισθητική καταγραφή πάνω σε αισθητό υλικό του είδους (της μορφής) των πραγμάτων και των συμβάντων γίνονται προσιτά στον άνθρωπο τα οντολογικά χαρακτηριστικά των όντων.

Η Λογική συλλαμβάνεται και κατασκευάζεται από τον Αριστοτέλη ως έγκυρη συναγωγή προτάσεων από προτάσεις. Η προτασιακή οστόσο λογική που είναι βασικότερη από την αριστοτελική συλλογιστική ανακαλύφθηκε αργότερα από τους Στωικούς (βλ. παρακάτω) και τελειοποιήθηκε το 19<sup>ο</sup> αιώνα (κυρίως με το έργο του Frege). Ήδη όμως η λογική-αναλυτική σύλληψη των προτάσεων (και όχι η ψυχολογική τους προσέγγιση) ήταν υπα μεγαλοφυΐας ανακάλυψη του Αριστοτέλη<sup>69</sup>. Η αλήθεια συλλαμβάνεται ως αντιστοιχία γλώσσας και πραγματικότητας (η πρώτη διατύπωση της θεωρίας της αντιστοιχίας είναι έργο του Αριστοτέλη, βλ. Μετά τα φυσικά IV. 7 και βρίσκει συνέχεια στον Επίκουρο) και η θεωρία αυτή άσκησε

<sup>67</sup> Πρέπει να σημειωθεί ότι για τον Αριστοτέλη η τέχνη ως δημιουργική επέμβαση στον κόσμο έχει δύο σκοπούς: αναπλήρωση όσων χρησίμων πραγμάτων δεν κατασκεύασε η φύση και μίμηση της φύσης ως καλλιτεχνική δραστηριότητα.

<sup>68</sup> Γενικότερα η μίμηση ως *terminus technicus* της αρχαιοελληνικής σκέψης δεν σήμαινε εξωτερική, αισθητηριακά αντιληπτή, αναπαράσταση αλλά βαθύτερη μεταφυσική σύλληψη του κόσμου. Οι Πυθαγόρειοι θεωρούσαν την πραγματικότητα μίμηση μαθηματικών αναλογιών και παρόμοιες ιδέες υπάρχουν στον Πλάτωνα και την πλατωνική παράδοση.

<sup>69</sup> Ο όρος που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης για τη λογική είναι αναλυτική (ως συμπερασμός με λύση των προτάσεων και των σχημάτων από το περιεχόμενό τους). Ο αριστοτελικός συλλογισμός ήταν το θεμέλιο και η πρώτη μεγάλη πρόσβαση στην κατηγορηματική λογική.

καταλυτική επιρροή στην παλαιότερη και σύγχρονη επιστημολογική σκέψη<sup>70</sup>. Δέκα είναι για τον Αριστοτέλη οι βασικές κατηγορίες της ανθρώπινης σκέψης που αντίθετα προς τις μεταγενέστερες καντιανές θέσεις (12 κατηγορίες και δύο μορφές εποπτείας, χώρος και χρόνος) δεν έχουν απριωριστικό χαρακτήρα αλλά είναι και οντολογικά στοιχεία του κόσμου: ουσία, ποιότητα, ποσότητα, σχέση, χώρος, χρόνος, θέση, κατάσταση, δράση, πόνος. Βασική κατηγορία είναι η ουσία ως φορέας όλων των άλλων κατηγοριών (οι άλλες είναι συμβεβηκότα). Η σύλληψη της μορφής (των πρώτων αρχών των πραγμάτων, της δομής τους) γίνεται με μια ειδική ικανότητα που έχει ο ανθρώπινος νους: ουσία των πραγμάτων είναι μια σύνθεση ύλης και είδους<sup>71</sup>. Σε κάθε πράγμα υπάρχει όμως ένα τέλος (ώστε ο Αριστοτέλης δεν είναι εμπειριστής με τη σύγχρονη έννοια).

Η πρώτη εμφάνιση συστηματικής επιστημολογικής σκέψης γίνεται στο δεύτερο μέρος των Αναλυτικών (Αναλυτικά ύστερα). Το Βιβλίο Ι του έργου ασχολείται με την απόδειξη, το Βιβλίο ΙΙ με ορισμούς. Τρία στοιχεία είναι αναγκαία για τη σύλληψη της πραγματικότητας: η αίσθησις, η επαγωγή και ο νους. Το γενικό υπάρχει δυνάμει και γίνεται πραγματικότητα με τον ανθρώπινο λόγο (επαγωγή και νου). Η επαγωγή προχωρά προς το γενικό σταδιακά, ο νους με μια κίνηση (διαισθητικά). Σε κάθε αισθητό αντικείμενο υπάρχει ένα ειδητικό στοιχείο που είναι η ουσία του αισθητού και που μπορεί ο ανθρώπινος νους να το συλλάβει ενορατικά.

Ο Αριστοτέλης είχε συνείδηση της διαφοράς υπαρκτικού και κατηγορικού είναι, αλλά δεν είχε αποσαφηνίσει με ακρίβεια τη σχέση μεταξύ τους. Συλλογισμός είναι επιχείρημα κατά το οποίο, όταν τεθεί κάτι, επακολουθεί κάτι διαφορετικό, το οποίο προκύπτει αναγκαία από την αλήθεια του πρώτου, χωρίς να χρειάζεται κανένας εξωτερικός όρος. Επαγωγή δεν είναι ουσιαστικά διαδικασία συμπερασμού (όπως είναι το σύγχρονο αίτημα συναγωγής του καθόλου από τα επιμέρους), αλλά άμεσης εποπτείας, η οποία προκύπτει από την επισκόπηση επιμέρους περιπτώσεων. Η νόηση έχει δύο αντιφατικές σημασίες: εκλαμβάνεται ως έργο ενός νου που είναι μέρος της ψυχής και εισέρχεται κατά την εμβρυακή ηλικία έξωθεν, αλλά και ως τελικό στάδιο μιας συνεχούς ανάπτυξης μέσω της μνήμης και της εμπειρίας.

Η αριστοτελική λογικοεμπειρική προσέγγιση κινείται μεταξύ της εμπειριστικής υποβάθμισης και της ιδεαλιστικής υπερτίμησης του γενικού: η κίνηση γίνεται από το ειδικό στο γενικό (επί τας αρχάς, επαγωγή) και από το γενικό στο ειδικό (από των αρχών). Έχει ως βάση ένα μικρό αριθμό αξιωμάτων που αποκτώνται με επαγωγή και διαίσθηση (νους), είναι αληθινά και αμετακίνητα (αξιωματική) και συλλαμβάνουν αμετάκλητα την ουσία και τις αιτιακές σχέσεις του κόσμου. Στον ακραίο αυτό εσσηνσιαλισμό (ουσιοκρατία) και φουνταμενταλισμό (θεμελιοκρατία)<sup>72</sup> η απόδειξη στηρίζεται σε συλλογισμούς που έχουν προκείμενες άμεσα αληθείς, γνωστότερες και προηγούμενες από το συμπέρασμα που είναι και αιτίες αυτού του συμπεράσματος. Αλλιώς οι συλλογισμοί αυτοί δεν αποτελούν για τον Αριστοτέλη επιστημονική απόδειξη. Η αποδεικτική ωστόσο φύση της επιστήμης που στηρίζεται σε

---

<sup>70</sup> Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η αλήθεια ως μέσω προτάσεων σύνθεση και διαίρεση νοημάτων (διασκεπτική αλήθεια) δεν καλύπτει όλο το λογικό χώρο. Σημαντικότερη είναι για τον Αριστοτέλη η ενορατική αλήθεια ως άμεση μέσω του νου σύλληψη του ενύλου είδους. Για την έννοια της αλήθειας στον Αριστοτέλη βλ. και Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία... ο.π. σ. 276 επ.* Για την έννοια και τα κριτήρια αλήθειας σε σύγχρονη επιστημολογική θεώρηση βλ. τη Μεθοδολογία μου ο.π., τομ. 1, σ. 111 επ.

<sup>71</sup> Ο Αριστοτέλης, παρόλο που αρνείται ότι τα καθόλου και τα μαθηματικά αντικείμενα είναι ουσίες, δέχεται την ύπαρξη μη αισθητών ουσιών (το ακίνητον κινούν του σύμπαντος, οι νόες που κινούν τις πλανητικές σφαίρες, ο ανθρώπινος νους). Η αντίληψη δεν είναι προϊόν της βούλησής μας αλλά προκαλείται από ένα εξωτερικό αντικείμενο.

<sup>72</sup> Βλ. και την ανάλυση και κριτική του Ο. Höffe, *Aristoteles ο. π σ. 74 επ.*

ορισμούς μπορεί σε σύγχρονη θεώρηση να ισχύει σε τυπικές επιστήμες (λογική, μαθηματικά), όχι όμως και στις εμπειρικές που χρησιμοποιούν υποθέσεις και συμβατικούς (όχι πραγματικούς) ορισμούς. Αναγκαίες (μέσω του νου) αλήθειες και πραγματικοί ορισμοί (που συλλαμβάνουν την ουσία των όντων) είναι στοιχεία ενός επιστημολογικού ενορατισμού που άσκησε στο παρελθόν μεγάλη επίδραση αλλά έχει σήμερα ολοκληρωτικά εγκαταλειφθεί.

Για τον Αριστοτέλη (αντίθετα προς τον Πλάτωνα), υπάρχουν πολλές επιστήμες με διαφορετικές βάσεις. Επιστημονική γνώση δεν υπάρχει για συγκεκριμένα πράγματα ή γεγονότα αλλά για είδη τους. Επίσης δεν αρκεί απόδειξη από αιτία (διότι- απόδειξη), αφού σημαντικότερη είναι η εύρεση της τελικής αιτίας (επομένως η Φυσική δεν φθάνει για την εξήγηση ενός φαινομένου). Στον άνθρωπο είναι έμφυτη η επιθυμία (όρεξις) της γνώσης του κόσμου που έχει πολλά στάδια: την αίσθηση που οδηγεί σε απόλαυση, τη μνήμη που μας διαχωρίζει από τα ζώα, την εμπειρία που συνδυάζει μνήμες του ίδιου αντικειμένου, την τέχνη που δημιουργεί πρακτικούς κανόνες που δεν μπορούμε να αιτιολογήσουμε, την επιστήμη ως καθαρή γνώση των αιτίων, ως γνώση χάριν της γνώσης. Βάση της γνώσης είναι η αίσθησις που είναι κοινή σε όλα τα ζώα. Μέσω της μνήμης και της εμπειρίας (που στηρίζεται σε επαναλαμβανόμενες μνήμες) οδηγούμαστε στο καθόλου: σοφία είναι ευρύτερη δυνατή γνώση. Η φιλοσοφία πηγάζει από τον πρωτογενή θαυμασμό (με την έννοια που είδαμε παραπάνω) και τείνει στην κατάργησή του<sup>73</sup>.

#### 2.2.3.4. Οντολογία

Ακολουθώντας την ελληνική παράδοση ο Αριστοτέλης διακρίνει ανάμεσα σε εκείνο που φαίνεται και συλλαμβάνεται με τις αισθήσεις και σε εκείνο που είναι και συλλαμβάνεται με τη νόηση. Ενώ όμως για τον Πλάτωνα το νοητό στοιχείο έχει αυθυπαρξία ως ιδέα, η αριστοτελική μορφή που συλλαμβάνεται γνωστικά ως έννοια δεν έχει άλλη πραγματικότητα από τα συγκεκριμένα φαινόμενα. Η ύλη από μόνη της δεν έχει πλατωνική αυθυπαρξία αλλά είναι δύναμις ον που μπορεί, αν συντρέξουν ορισμένοι όροι, να γίνει πραγματικότητα. Χωρίς τη μορφή η ύλη είναι αιώνιο και αμετάβλητο στοιχείο, αλλά και χωρίς την ύλη η μορφή είναι μόνο κατά λόγον, αφού μόνο να τη σκεφθούμε μπορούμε. Εκείνο που πραγματικά υπάρχει, ούτως ον (ον η ον για τον Αριστοτέλη), είναι η σύνθεση των δύο: αποτελείται από ύλη και μορφή, είναι ένυλον είδος. Την ουσία του κόσμου που ο Πλάτων θεώρησε ότι βρήκε στην ιδέα, ο Αριστοτέλης τη βρίσκει στην οντολογική συνύπαρξη μορφής και ύλης. Γιαυτό γένεση των όντων υπάρχει, όταν το δύναμις ον που είναι ύλη γίνεται ενεργεία ον που είναι μορφή (Φυσ. Δ9, 217 α23 εκ δύναμις όντος ενεργεία ον γίνετα), όταν δηλ. η δυνατότητα μετατρέπεται σε πραγματικότητα με την πρόσληψή μιας ορισμένης μορφής. Οι δύο βασικές κατηγορίες ύλη και μορφή συνδέονται με το οντολογικό ζεύγος δύναμις και ενεργεία. Η ύλη κλείνει μέσα της εν δύναμις η μορφή. Μορφή είναι η δομή που πραγματώνεται στην ύλη που περιορίζει την ύλη και την κάνει κάτι συγκεκριμένο.

Στο ερώτημα ποια είναι η φύση του κόσμου, τι είναι το ούτως ον, δόθηκαν από τους τρεις μεγάλους Αθηναίους φιλοσόφους διαφορετικές απαντήσεις. Για το Σωκράτη αυτό που πραγματικά υπάρχει είναι ό, τι συλλαμβάνεται με το λόγο, η έννοια<sup>74</sup>, αφού ό, τι δεν συλλαμβάνεται εννοιολογικά είναι άγνωστο. Ο Πλάτων θεωρεί ότι μόνο ιδέες έχουν αληθινή ύπαρξη, αφού όπου υπάρχει μόνο ύλη υπάρχει το μη ον. Οι καθαρές ουσίες είναι τα μη συγκεκριμένα

<sup>73</sup> Το βιβλίο V των Μετά τα Φυσικά περιέχει το αρχαιότερο φιλοσοφικό λεξικό. Το Βιβλίο VII (ή βιβλίο Λάμδα) περιέχει φιλοσοφική θεολογία με τελικό αίτιο και σκοπό το απρόσωπο ακίνητον κινούν (νόησις νοήσεως) που δεν ενδιαφέρεται για τους ανθρώπους.

<sup>74</sup> Η σωκρατική έννοια είναι ουσιαστικά ο προσδιορισμός μιας ύλης από μια μορφή.

όντα που συλλαμβάνει άμεσα ο ανθρώπινος λόγος. Απάντηση του Αριστοτέλη στη θέση αυτή είναι ότι μόνο συγκεκριμένα όντα ως ενότητες ύλης και μορφής έχουν αληθινή ύπαρξη. Μορφή έξω από τα συγκεκριμένα όντα, όπως θα ήθελε ο Πλάτων, είναι αδιανόητη. Την ουσία κάθε πράγματος διαμορφώνει η ενότητα ύλης και μορφής, ενώ την ατομικότητά του διατηρεί στο χρόνο μόνο η μορφή (η ύλη μπορεί διαχρονικά να αλλάζει). Αντίθετα προς την πλατωνική προσέγγιση που εκλαμβάνει την ύλη ως μη ον, η αριστοτελική ύλη είναι δυνάμει ον. Από τις τρεις κατηγορίες (ύλη, μορφή, σύνθεση) που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης μορφή είναι η πρωτογενής ουσία, γιατί αυτή δίνει και την αιτία της συγκεκριμένης σύνθεσης. Ουσίες είναι τα στοιχεία (νερό, γη, φωτιά, αέρας), τα ζώα και οι άνθρωποι (και τα μέρη τους), τα φυτά (και τα μέρη τους), τα μέρη του ουρανού, αλλά όχι τα τεχνητά πράγματα, οι ιδέες και τα μαθηματικά σύμβολα που είναι απλά συμβεβηκότα.

Σε μια μεγαλύτερη εξειδίκευση της υλομορφικής προσέγγισης του κόσμου ο Αριστοτέλης ανάγει το γεγονός ότι τα πράγματα είναι όπως είναι σε τέσσερα αίτια, που η επιστήμη ως υπέρβαση της απλής εμπειρίας επιχειρεί να ανακαλύψει και εντοπίσει, Επιστήμη δεν είναι γνώση περιστατικών, αλλά κυρίως η γνώση αυτών των αιτίων (όχι τι εστί αλλά δια τι εστί). Για να φθάσουμε στα αίτια πρέπει να γνωρίσουμε την ουσία των πραγμάτων, το τι ην είναι, το λόγο δηλ. γιατί τα πράγματα είναι όπως είναι<sup>75</sup>. Τέσσερα είναι τα αίτια, που διαμορφώνουν την πραγματικότητα, το υλικό (το εξ ου γίνεται, *causa materialis*), το μορφικό (το τι εν είναι, *causa formalis*), το ποιητικό (όθεν η κίνησις ως αργή της κίνησης και μεταβολής, *causa efficiens*), το τελικό (το ου ένεκα, *causa finalis*). Στο πραγματικό περιστατικό ενός σπιτιού τα τούβλα και τα ξύλα είναι *causa materialis*, το αρχιτεκτονικό σχέδιο είναι *causa formalis*, οι κτίστες και ο εντολέας τους είναι *causa efficiens*, και η χρήση του ως κατοικία είναι *causa finalis*. Έργο της φυσικής (βλ. τα Φυσικά) είναι η ανακάλυψη των τεσσάρων αιτίων, ενώ η μεταφυσική ως υπέρτατη επιστήμη του πραγματικού επιδιώκει γνώση της φύσης (δηλ. της ουσίας) του όντος (ον ή ον).

Για τη γνώση του κόσμου απαραίτητη είναι η απάντηση σε όλα τα ερωτήματα (πλήρης γνώση και εξήγηση ενός πράγματος προϋποθέτει σύλληψη και των τεσσάρων αιτίων), με ιδιαίτερο όμως βάρος στο τελευταίο<sup>76</sup>. Τελικά αίτια είναι για τον Αριστοτέλη σημαντικότερα από τα ποιητικά (η όραση των ζώων ανήκει στους τελικούς τους σκοπούς, ενώ οι παραλλαγές των ματιών οφείλονται σε ποιητικά αίτια). Στην αρχή του Περί ζώων μορίων γράφει ότι ο γιατρός ή ο οικονόμος ασκούν το έργο τους, διαμορφώνοντας πρώτα από όλα μια συγκεκριμένη εικόνα του σκοπού τους. Στη φύση το καλό τέλος και το τελικό αίτιο κυριαρχούν ακόμα περισσότερο από ό, τι στα έργα της τέχνης. Ο Αριστοτέλης κατατάσσει στο κείμενο αυτό τη μελέτη της φύσης όχι στις θεωρητικές (μεταφυσική, μαθηματικά) αλλά στις ποιητικές επιστήμες, αφού «η γένεσις ένεκα της ουσίας εστί, αλλ' ουχ η ουσία ένεκα της γενέσεως». Για τον Αριστοτέλη το σφάλμα των παλαιότερων ερευνητών ήταν ότι στηρίζονταν στο υλικό και το ποιητικό αίτιο και αγνοούσαν το ουσιαστικό ή τελικό αίτιο. Τελεολογία ως γενική λειτουργική αρχή της φύσης διατρέχει όλο το έργο Περί ζώων μορίων (βλ. κυρίως I 1641bld-642al)<sup>77</sup>. Η πρωταρχική όμως σημασία του εγκεφάλου και του νευρικού συστήματος στη

<sup>75</sup> Η ελληνική έννοια της αιτίας ήταν πολύ ευρύτερη της σημερινής, αφού κάλυπτε όλο το χώρο των στοιχείων που ήταν υπεύθυνα για την εμφάνιση ενός φαινομένου. Τις αιτίες αναλύει συστηματικά ο Αριστοτέλης στο 2<sup>ο</sup> βιβλίο των Μετά τα φυσικά και στο 2<sup>ο</sup> βιβλίο των Φυσικών.

<sup>76</sup> Σε χρονική διάσταση η θεωρία των τεσσάρων αιτίων συνδέεται με τη σχέση δυνάμει και ενεργείας (το τελικό αίτιο καθορίζει το δυνάμει και πραγματοποιεί το ενεργείας των κοσμικών φαινομένων).

<sup>77</sup> Αντίθετη είναι η θέση της M. Nussbaum (βλ. γενικότερα Aristotle's De Motu Animalium, Princeton 1986) που την περιορίζει μόνο στο βιολογικό κόσμο (εντελέχεια ως λειτουργία του οργανισμού, η τελεολογική εξήγηση είναι λειτουργική εξήγηση). Για τα νεοαριστοτελικά ρεύματα βλ. και παρακάτω σ. 108.

διαμόρφωση και λειτουργία του βιολογικού οργανισμού ήταν στον Αριστοτέλη άγνωστη (ο εγκέφαλος γιαυτόν χρησιμεύει στην εξουδετέρωση της υπερβολικής θερμότητας).

Τελεολογική θεώρηση χαρακτηρίζει όλο το σύστημα σκέψης του Αριστοτέλη. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί για να περιγράψει την τελεολογία στη φύση είναι ανθρωπομορφική<sup>78</sup>. Το νόημα και ο χαρακτήρας κάθε πράγματος στον κόσμο - είτε είναι έμβρυο είτε είναι εργαλείο είτε είναι κοινωνία - ανάγεται στο σκοπό της ύπαρξής του. Η φύση των όντων πρέπει να αναζητηθεί στον προορισμό τους (στην τελική μορφή που κατατείνουν) και όχι στην προέλευσή τους<sup>79</sup>, αντίθετα με την παλαιότερη θέση του Εμπεδοκλή που απέκλειε σκοπιμότητα στη φύση (η φαινομενική τελεολογία είναι αποτέλεσμα φυσικής επιλογής, όπου επιβιώνουν μόνο τα επιτηδεύς συστάνα). Ο ερευνητής της φύσης πρέπει να δηλώσει τη μορφή ή το σκοπό κάθε πράγματος και από αυτή θα συναχθεί η ύλη του: σε ένα πλήρη ορισμό υπάρχει πάντοτε ύλη και μορφή. Καμιά φορά ωστόσο η αναγκαιότητα αντιτίθεται στην τελεολογία (π.γ. τερατογονία λόγω ελαττωματικής ύλης).

Το γεγονός ότι για όλα υπάρχουν σκοποί δείχνουν για τον Αριστοτέλη οι κανονικότητες της φύσης και η αναλογία τους με τις ανθρώπινες τέχνες. Σε μια συνολική κοσμική θεώρηση όλα τα πράγματα στον κόσμο μιμούνται την αμετάβλητη δραστηριότητα του απρόσωπου θείου: αστέρια με κυκλική κίνηση, ζώα με διατήρηση του είδους, στοιχεία με διατήρηση των βασικών τους ιδιοτήτων. Η ύλη ως αναγκαιότητα έχει αξία ως στοιχείο της τελεολογικής εξήγησης (που θεμελιώνει η μορφή). Υπάρχουν ωστόσο και κάποιες φυσικές διαδικασίες χωρίς σκοπό (χρώμα των ματιών, χολή).

Η μορφή δεν είναι συνεπώς μόνο στοιχείο του όντος και της γένεσής του, αλλά και ο σκοπός που κατευθύνει τη γένεσή του. Όταν η ύλη συμπίπτει εντελώς με τη μορφή (και αυτό δεν συμβαίνει πάντα λόγω της τυχαιότητας και της φυσικής αναγκαιότητας<sup>80</sup>), υπάρχει εντελέχεια<sup>81</sup>. Για τον Αριστοτέλη σκοπός δεν υπάρχει μόνο στα επί μέρους συγκεκριμένα όντα αλλά και στο σύμπαν ως όλο. Ανάμεσα σε όλα τα στοιχεία που το αποτελούν ενυπάρχει τελεολογική σχέση: κάθε τι είναι ύλη για μια μορφή και κάθε μορφή είναι ύλη για μια άλλη μορφή. Ο κόσμος είναι ένα τελεολογικό σύστημα, όπου όλα τα όντα έχουν θέση μέσου και σκοπού (για άλλα όντα είναι μέσα και για άλλα σκοπός). Τελικός σκοπός (causa finalis) και σημείο έλξης είναι μόνο το ακίνητο κινούν ως καθαρή νόηση (ως νόησις νοήσεως που νοεί μόνο τον εαυτό του και δεν έχει αντικείμενο σκέψης έξω από αυτό, βλ. Μεταφ. 1074 b 33).

Στα οργανικά όντα η φυγή είναι εκείνο που δίνει τη ζωή στον οργανισμό και είναι αδιάσπαστη από το σώμα. Ψυχή έχουν όλα τα ζωντανά (και τα φυτά). Υπάρχουν ωστόσο διαφορετικά είδη ψυχής: φυτά με χαρακτηριστικά την αύξηση, την τροφή, την αναπαραγωγή, τη φυτική ζωή, ζώα με αίσθηση, επιθυμία, κίνηση, άνθρωπος με επιπλέον λόγο. Ο Αριστοτέλης απορρίπτει κατηγορηματικά τον παραδοσιακό (Πυθαγόρειοι, Πλάτων) δυϊσμό σώματος και ψυχής. Μόνο ο νους ως καθαρή σκέψη θα μπορούσε να είναι χωριστός από το σώμα. Ι έρχεται στον άνθρωπο από έξω (από το θείο), είναι απρόσωπος και δεν χάνεται (Μεταφ. 191074b16: των φαινομένων θειότατον, ο νους).

---

<sup>78</sup> Βλ. W. D. Ross, Αριστοτέλης, Αθήνα 1991, σ. 118.

<sup>79</sup> Βλ. αναλυτικά W. D. Ross ο.π. σ. 335 επ.

<sup>80</sup> Βλ. αναλυτικά Κ. Τσάτσο, ο.π. σ. 194 επ.

<sup>81</sup> Εντελέχεια συνώνυμο με ενέργεια. Ακριβέστερα ταύτιση ύλης και μορφής.

Η θεωρία των έμβιων όντων του Αριστοτέλη μπορεί να ονομασθεί υλομορφισμός ή υλοζωισμός<sup>82</sup> (το σώμα είναι η ύλη, η ψυχή είναι η μορφή που στηρίζει τη λειτουργία του). Το τελεολογικό σύστημα των συγκεκριμένων όντων έχει αξιολογική ταξινόμηση με βάση τη μορφή τους: κάθε μορφή είναι μέσο μιας σημαντικότερης μορφής που είναι ο σκοπός της. Αξία της μορφής είναι η καθαρότητά της που εξαρτάται από την πρόσβασή της στο τελικό αίτιο του θείου. Όσο πιο κοντά είναι μια μορφή στην καθαρή πρώτη μορφή, τόσο ψηλότερη αξιολογική θέση καταλαμβάνει. Τελεολογικά αυτόρρη είναι τα ενόργανα όντα, οι οργανισμοί, που έχουν αυτοκινησία, δηλ. ζωή. Κάθε ον που ζει έχει ψυχή που είναι το κι-νούν και σώμα που είναι το κινούμενο. Η διάκριση σώματος και ψυχής είναι εννοιολογική, όχι υπαρξιακή (και τα δύο είναι στοιχεία της ίδιας ουσίας). Ο κόσμος αρχίζει από την ανόργανη ύλη, ανεβαίνει τελεολογικά στην οργανική και καταλήγει στον άνθρωπο για τον οποίο υπάρχουν όλα τα άλλα όντα. Η ανόργανη φύση εξυπηρετεί την οργανική φύση, ενώ ο άνθρωπος έχει την ψηλότερη θέση ως το τελειότερο ον. Η αναπαραγωγή στους ανώτερους οργανισμούς γίνεται με γενετήσια μείξη, στους κατώτερους πιστεύει ο Αριστοτέλης (αντίθετα προς τη σύγχρονη γνώση<sup>83</sup>) ότι γίνεται αυτομάτως.

Στον τελεολογικό κόσμο του Αριστοτέλη τα μαθηματικά σύμβολα δεν είχαν μεγάλη σημασία, αφού δεν ήταν αυθύπαρκτες πλατωνικές οντότητες, αλλά αποτέλεσμα νοητικής αφαίρεσης από τα υλικά σώματα<sup>84</sup>. Είναι κατασκευές του ανθρώπινου μυαλού και δεν μας μαθαίνουν τίποτα για την αληθινή δομή της πραγματικότητας. Τον ενεργειακό κόσμο αποτελούν αντικείμενα με χωροχρονικούς προσδιορισμούς. Πίσω τους βρίσκεται ο εν δυνάμει κόσμος που δεν έχει περάσει ακόμα στην ύπαρξη, αλλά έχει μέσα του αυτή τη δυνατότητα. Στο αριστοτελικό δυναμικό μοντέλο υπάρχει ένα διαρκές πέραςμα από το δυνάμει στο εν ενεργεία: ο σκοπός στον οποίο τείνει η δύναμη είναι η ενέργεια. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η προσαρμογή γίνεται με την ενδογενή αλλά ασυνείδητη τελεολογία της φύσης, όχι με την εκτέλεση κάποιου θεϊκού σχεδίου.<sup>85</sup> Έσχατη εξήγηση των πραγμάτων είναι ο μη συνειδητός σκοπός που υπηρετούν.

Στην αριστοτελική οντολογία η ύλη είναι αγέννητη και αιώνια, στη διαχρονική πορεία του κόσμου δεν υπάρχει δημιουργία. Ο τελεολογικός προσανατολισμός των όντων είναι καθολικός και απόλυτος. με εξαίρεση κάποιες τυχαίες μεταλλάξεις και συμπτώσεις. Ουσιαστικά πρόκειται για προβολή βιολογικών μοντέλων και εννοιών σε όλο τον κοσμικό χώρο. Σε σύγχρονη αντίληψη η τελεολογική σύλληψη ως νοηματική λειτουργία του κόσμου έχει

---

<sup>82</sup> Για τον Fr. Nuyens (*L'évolution de la psychologie d'Aristote*, Paris 1948) είναι η τελευταία εξελικτική φάση της αριστοτελικής σκέψης (στα πρώιμα έργα πλατωνικός δυαδισμός, ενδιάμεσα ινστρομενταλισμός με ψυχή περισσότερο ανεξάρτητη από το σώμα).

<sup>83</sup> Αυτογονία ως δημιουργία μικροοργανισμών κατά τη ζύμωση απορρίφθηκε από τον L. Pasteur (19<sup>ος</sup> αιώνας). Γένεση βιολογικών ουσιών (αμινοξέων, πρωτεϊνών κ. α.) και στη συνέχεια ζωντανών οργανισμών από ανόργανη ύλη (με επιρροή της ηλιακής ακτινοβολίας στην αρχική ατμόσφαιρα ι » Ις γης) συνέβη ως μοναδικό γεγονός στην προκαμβριανή περίοδο (2-3 δισεκ. χρόνια πριν).

<sup>84</sup> Για μια σαφή και ακριβή παρουσίαση της ιστορίας της μαθηματικής σκέψης από τους Πυθαγόρειους ως σήμερα βλ. Δ. Αναπολιτάνου, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών*, Αθήνα 1984.

<sup>85</sup> Βλ. αναλυτικά W D. Ross, *Αριστοτέλης ο. π.* 254 που όμως παραπέμπει και σε συμβατικές θειστικές θέσεις του πρώιμου έργου του. Η ερμηνεία του αριστοτελικού θείου ως προσωπικού πνευματικού όντος που διατρέχει τον κόσμο και του δίνει σκοπούς υπάρχει σε πολλούς σύγχρονους συγγραφείς (βλ. π.χ. άρθρο Aristoteles, στο H. Pleticha/O. Schönberger, *Die Griechen, Lexikon zur Geschichte des klassischen Griechenlands*, Bergisch Gladbach 1984, σ. 37).

από καιρό εγκαταλειφθεί<sup>86</sup>, ενώ και η σχέση των ζώντων οργανισμών με το φυσικό τους περιβάλλον μετά τη δαρβίνεια επιστημονική επανάσταση εξηγείται στα πλαίσια του γενικού αιτιοκρατικού μοντέλου. Η μορφή ενός συγκεκριμένου οργανισμού βρίσκεται δυνάμει στην ύλη του (στο DNA). Η λειτουργική τελεονομία<sup>87</sup> ωστόσο των ζώντων οργανισμών<sup>88</sup> δεν ταυτίζεται με τη γενική τελεολογία του αριστοτελικού συστήματος που καλύπτει όλο το φυσικό και κοινωνικό κόσμο.

Η αριστοτελική κοσμολογική-τελεολογική θεώρηση μετά τη μεγάλη επιρροή που άσκησε στη μεσαιωνική σχολαστική φιλοσοφία έχει και σήμερα μια εντυπωσιακή αναγέννηση στενά δεμένη με τα μεγάλα επιτεύγματα της σύγχρονης μικροφυσικής<sup>89</sup>. Τα σωματίδια της Κβαντομηχανικής εκλαμβάνονται σε αριστοτελικούς όρους ως δυνάμει πραγματικότητες. Δεύτερα ύλη είναι η ύλη των αισθητών σωμάτων, του κόσμου της εμπειρίας, ενώ πρώτη ύλη είναι η απροσδιόριστη δυνάμει κατάσταση. Κίνηση ως ποιοτική μεταβολή είναι η μεταφορά από το εν δυνάμει στο εν ενεργεία. Δύο κοσμοεξιδωλα βρίσκονται σε αντιπαράθεση: το δυναμικό του Αριστοτέλη (στην πραγματικότητα τελεολογικό) και το μηχανιστικό-ντετερμινιστικό του Γαλιλαίου και του Νεύτωνα<sup>90</sup>. Το τελευταίο που κυριάρχησε για πολύ χρόνο στην επιστήμη δέχεται την κριτική ότι δεν αναζητά τα βαθύτερα αίτια του κόσμου που μόνο το πρώτο μπορεί να προσφέρει. Αναζήτηση ωστόσο βαθύτερων νοημάτων μπορεί να γίνει μόνο με χρήση κατανοητικών-ερμηνευτικών μεθόδων<sup>91</sup> που, στο μέτρο που αναιρούν το γνωστικό-πληροφοριακό χαρακτήρα των αναλυτικών επιστημών, ανατρέπουν και καταλύουν, μέσω και της σιωπηρής εισαγωγής μεταφυσικών-θρησκευτικών υποκαταστάσεων, τα μεγάλα επιτεύγματα του ευρωπαϊκού μας πολιτισμού στη γνώση και εξήγηση του κόσμου που ζούμε.

### 2.2.3.5. Φυσική

Τρία κυρίως κείμενα εξετάζουν τη φύση στο έργο του Αριστοτέλη. Το Περί Ουρανού παρουσιάζει το γεωκεντρικό του σύστημα με τον ήλιο, τη σελήνη, τους πλανήτες και τους απλανείς να κινούνται σε ομόκεντρες σφαίρες μέσα σε ένα σύμπαν κλειστό, αδημιούργητο και άφθορο. Η μικρού μεγέθους γη ηρεμεί στο κέντρο αυτού του σύμπαντος. Η σφαίρα της σελήνης διαχωρίζει τον επίγειο χώρο της γένεσης και της φθοράς από το ουράνιο βασίλειο της αφθαρσίας, της τάξης και της κανονικότητας. Στα Φυσικά (8 βιβλία) διατυπώνεται με

<sup>86</sup> Για το πρόβλημα της τελεολογικής εξήγησης βλ. τη Μεθοδολογία μου, τομ. 2, σ. 276 επ.

<sup>87</sup> Για τη διαφορά τελεολογικής και λειτουργικής συμπεριφοράς και γενικότερα γνήσιας και φαινομενικής τελεολογίας βλ. τη Μεθοδολογία μου ο.π. σ. 279 επ. Βλ. επίσης σ. 188 επ. για το περιεχόμενο και τα προβλήματα της σύγχρονης λειτουργικής εξήγησης.

<sup>88</sup> Για την επίδραση του Αριστοτέλη στη βιολογική σκέψη βλ. και E. Mayr, Die Entwicklung der biologischen Gedankenwelt, 1984, σ. 73 επ.

<sup>89</sup> Βλ. αναλυτικά τη μελέτη της Δ. Σφενδόνη-Μέντζου, Ο Αριστοτέλης σήμερα, Θεσ/νίκη 2010, που προβάλλει δύο κοσμοεξιδωλα. Η προτίμηση ωστόσο στο δεύτερο στηρίζεται σε μια ορισμένη ερμηνεία του ρόλου της σύγχρονης επιστήμης (ότι δηλ. δεν ψάχνει για τα βαθύτερα αίτια του κόσμου), χωρίς να γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ εξήγησης και κατανόησης των φυσικών φαινομένων.

<sup>90</sup> Για τη σχέση της αριστοτελικής με τη γαλιλαϊκή παράδοση, βλ. και G. 11, von Wright, Erklären und Verstehen, Frankfurt a. M. 1974, σ. 16 επ.

<sup>91</sup> Αντιθέτως τέτοιες μέθοδοι είναι χρήσιμες και αποτελεσματικές στο χώρο την ανθρωπιστικών επιστημών (βλ. τα βιβλία μου Μεθοδολογία ο.π., τομ. 1, σ. 413 επ. και Οι κοινωνικές επιστήμες,, Αθήνα 1995, σ. 29 επ.).

σαφήνεια μια γενική φιλοσοφία της φύσης (που συμπληρώνεται από το Περί γενέσεως και φθοράς). Στο έργο αυτό υπάρχουν τέσσερες υψηλού επιπέδου πραγματείες: περί I του απείρου (βιβλ. III), για το χώρο (IV, 1-5), για το χρόνο (IV, 10-14), για το συνεχές (VI). Το βιβλίο VIII που έχει ως θέμα την κίνηση προβάλλει τη θέση (με αναφορά στο βιβλίο XII του Μετά τα Φυσικά) της αιωνιότητας του κόσμου με αναφορά και προσανατολισμό στο «πρώτον κινούν ακίνητον» που δεν εκφράζει ένα είδος προσωπικής θεότητας. Παρόλο που σε ορισμένα χωρία (π.χ. Περί Ουρανού I 4271α53) φύση και θεός φαίνεται να ταυτίζονται, αριστοτελική ανθρωπομορφική ερμηνεία της φύσης ως συνείδησης και επιθυμίας εκπλήρωσης σκοπών που καθορίζει η θεότητα πρέπει να αποκλεισθεί. Δεν υπάρχουν επίσης στοιχεία στον Αριστοτέλη μιας εξελικτικής θεωρίας τυχαίας προσαρμογής δαρβινικού τύπου. Γενικό χαρακτηριστικό της φύσης είναι κινήσεις με μια διευρυμένη έννοια ως μεταβολή της ύλης που παίρνει διάφορες μορφές: κίνηση κατά τόπον, φοράν, ποσοτική μεταβολή (μεγαλύτερο, μικρότερο, αύξεις και φθίσεις), ποιοτική μεταβολή (αλλοιώσεις, ζεστό, κρύο, ασθενικό, υγιές), μεταβολές ουσίας (γένεση και φθορά). Τη μεταβολή καθορίζουν δυνάμεις και ενέργεια (εντελέχεια, πραγμάτωση του σκοπού) με αντίστοιχες οντολογικές έννοιες (για δύο οπτικές του ιδίου αντικειμένου) την ύλη και τη μορφή. Τα κύρια γνωρίσματα της αριστοτελικής κοσμικής θεώρησης είναι, όπως είδαμε και παραπάνω, από στατική άποψη η ύλη και η μορφή και από δυναμική το δυνάμει και το ενεργεία του κόσμου.

Το τρίτο σημαντικό φυσικό έργο του Αριστοτέλη, η πραγματεία «Περί γενέσεως και φθοράς» περιέχει μια θεωρία των πρώτων στοιχείων του κόσμου. Τα τέσσερα παραδοσιακά πρωτογενή στοιχεία, η γη, το νερό, ο αέρας, η φωτιά, απορρίπτονται. Η πρώτη ύλη είναι άμορφη και έχει τέσσερες στοιχειώδεις ποιότητες: ζεστό, κρύο, ξερό, υγρό. Τα βασικά στοιχεία της φύσης προέρχονται από συνδυασμούς αυτών των ποιοτήτων (π.χ. η γη από ξερό και κρύο, η φωτιά από ζεστό και ξερό).

### 2.2.3.6. Βιολογία

Πρωτοποριακό έργο του Αριστοτέλη, που καλύπτει και το μεγαλύτερο μέρος της συνολικής του προσφοράς, είναι η Ζωολογία (που περιλαμβάνει και την ανθρώπινη Βιολογία). Στο χώρο των φυτών (Βοτανική) μεγάλη ήταν η συμβολή του μαθητή του Θεόφραστου. Εκπληκτική για την εποχή ήταν η συλλογή πλήθους εμπειρικού υλικού<sup>92</sup> που προκάλεσε και το θαυμασμό του Δαρβίνου. Στη βάση αυτή κατασκευάζεται μια βαθμίδα ειδών που έχει ως κορυφή τον άνθρωπο: τα είδη είναι από την αρχή δεδομένα, δεν αναφέρεται πουθενά η εμφάνιση και εξέλιξη νέων ειδών. Ο Αριστοτέλης πίστευε μάλιστα στην αυτογονία (την αυτόματη γέννηση) που απορρίφθηκε από την επιστήμη των νεότερων χρόνων.

Όλα τα βιολογικά όντα ορέγονται (επιδιώκουν κάτι). Ειδική θέση δίνεται στον άνθρωπο με το λόγο που διαθέτει. Αν τις αποφάσεις του ορίζει η αίσθηση, ο άνθρωπος ζει κατά πάθος, επιδιώκει το φαινόμενο αγαθόν, υπακούει στις επιθυμίες και το θυμό. Αν αποφασίζει ο λόγος, οι επιθυμίες ελέγχονται και επιδιώκεται ταγαθόν. Ο Αριστοτέλης διακρίνει στο έλλογο ορέγεσθαι μεταξύ ποίησης που κατευθύνεται σε ένα εξωτερικό αποτέλεσμα και πράξης που σκοπεύει στην ίδια την τελούμενη ανθρώπινη πράξη (η ποιότητα δεν εξαρτάται από το αποτέλεσμα, η καλή πράξη, η ευπραξία, είναι η ίδια σκοπός). Η πράξη στηρίζεται σε έλλογη απόφαση (προαίρεσις) που περιέχει ένα γνωστικό και ένα βουλευτικό στοιχείο. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και ένα τρίτο, οι χαρακτηρολογικές αρετές, που οδηγούν στο ορθό

<sup>92</sup> Αντίθετα προς τη μέχρι τότε αρχαιοελληνική παράδοση που έθετε σε προτεραιότητα την κοσμολογία ως μακροεικόνα δημιουργίας και λειτουργίας του σύμπαντος (για τα σημαντικότερα κείμενα βλ. Höffe σ. 125).

αποτέλεσμα. Η σύνδεση των τριών δείχνει ότι η απόφαση δεν είναι απλή ορθολογική επιλογή ούτε καθαρή βουλευτική πράξη (βλ. αναλυτικά παρακάτω Γ 1. 3.).

Για τον Αριστοτέλη βιολογικά και ψυχολογικά έργα αποτελούν ενιαία ομάδα: στο έργο του «Περί τα ζώα ιστορίαι» καταγράφει κύρια γεγονότα του βίου των ζώων. Οι άλλες πραγματείες επιχειρούν την κατασκευή θεωρίας για την ταξινόμηση και εξήγηση των περιστατικών που έχουν καταγραφεί. Έχουν ως αντικείμενο την ύλη των ζωντανών οργανισμών (Περί ζώων μορίων, Περί ζώων πορείας), τη μορφή τους (Περί ψυχής), τις ιδιότητές τους (Μικρά φυσικά, Περί ζώων κινήσεως, Περί ζώων γενέσεως). Στις έρευνές του ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε και ανατομικές μεθόδους που είχε διδαχθεί από τον πατέρα του (φαίνεται ότι είχε ανατάμει πενήντα περίπου διαφορετικά είδη ζώων). Κεντρικό αισθητηριακό όργανο θεωρούσε την καρδιά, στην οποία το αίμα μετέφερε τα αισθητηριακά δεδομένα (καρδιά, αίμα ό, τι για μας εγκέφαλος, νευρικό σύστημα)<sup>93</sup>.

### 2.2.3.7. Ρητορική, τοπική, ποιητική

Για τον Αριστοτέλη η ρητορική εξετάζει τους τρόπους που μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να πείσει κανείς τους άλλους σε ένα οποιοδήποτε Θέμα. Από τη φύση της και τους σκοπούς της συνδέεται στενότερα με τη διαλεκτική παρά με την επιστημονική απόδειξη. Τα μέσα της πειθούς είναι εξωτεχνικά (άτεχνοι πίστες που ήδη υπάρχουν) και τεχνικά (έντεχνοι πίστες που πρέπει να επινοηθούν). Στα δεύτερα ανήκουν κυρίως τριών ειδών τεχνάσματα: αυτά που δημιουργούν ευνοϊκή εικόνα για το χαρακτήρα του ομιλητή, αυτά που αποσκοπούν στη συγκίνηση των ακροατών και αυτά που με την καθαρή δύναμη του λόγου καταλήγουν σε μια απόδειξη ή σε κάτι που φαίνεται σαν απόδειξη. Τα τελευταία περιλαμβάνουν δύο υποσύνολα, το παράδειγμα που είναι το ρητορικό αντίστοιχο της επαγωγής και το ενθύμημα που είναι το ρητορικό ανάλογο του συλλογισμού.

Η άλλη μεγάλη συμβολή του Αριστοτέλη, τα Τοπικά, έχει ως σκοπό να ευρεθεί μέθοδος «εφ' ης δυνησόμεθα συλλογίζεσθαι περί παντός του προτεθέντος προβλήματος εξ ενδόξων» (Τοπ. Ι 1, Ι 10α20 επ.). Κύριο γνωστικό αντικείμενο της τοπικής είναι η μελέτη του διαλεκτικού συλλογισμού που διαφέρει από τον επιστημονικό κατά το ότι οι προκειμένες δεν είναι αληθείς και άμεσες αλλά απλώς πιθανές, δηλ. τέτοιες που γίνονται αποδεκτές από όλους τους ανθρώπους, από τους περισσότερους ή από τους σοφούς (Τοπ. Ι 1, 100Μ8 επ.). Τρεις βασικοί όροι του είναι η πρότασις, το πρόβλημα και η θέσις. Το ερώτημα βεβαίως που ανακύπτει είναι: Τι είναι ορθότερο, γνώση από ένδοξα ή επιστημονική γνώση μέσω επαγωγής από εμπειρικά φαινόμενα; Και στις δύο περιπτώσεις ο Αριστοτέλης μιλάει για σώζειν τα φαινόμενα, δηλ. για την εξεύρεση μιας θεωρίας που με χρήση γενικών αρχών εξηγεί διαφορετικές γνώμες ή διαφορετικά φαινόμενα. Η σοβαρότητα και των δύο προσεγγίσεων φαίνεται από το γεγονός ότι ο μεγάλος σοφός πριν αρχίσει την επιχειρηματολογία του συνέλεγε συστηματικά πλούσιο εμπειρικό υλικό (τόσο για τα είδη ζώων όσο και για τα συντάγματα των πόλεων).

Τα Ποιητικά είναι μια από τις σημαντικότερες συμβολές του Αριστοτέλη. Βασική τους έννοια είναι η δημιουργική μίμηση (βλ. και παραπάνω σ. 84 επ.) μέσω χρωμάτων και αγήματος ή μέσω της φωνής. Η τέχνη αναπαράγει χαρακτήρες, συγκινήσεις και πράξεις, με άλλα λόγια όχι τον εξωτερικό κόσμο των αισθήσεων αλλά τον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπινου νού, προσφέροντας βαθύτερη γνώση των αιτίων και σκοπών της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

<sup>93</sup> Για τη λειτουργία της μνήμης βλ. J. L. Ackrill οπ. σ. 31 επ.

### 2.2.3.8. Η εξέλιξη Αριστοτελικής σκέψης

Η αριστοτελική σκέψη είχε σε όλο το εύρος της μεγάλη επίδραση στην πορεία του ανθρωπίνου πνεύματος. Είναι η κατεξοχήν φιλοσοφία που σε όλα τα στάδια της πολιτισμικής μας ιστορίας είχε αποφασιστική συμβολή στη διαμόρφωση της γνώσης και της αξιολόγησης του κόσμου.

Ο Αριστοτέλης είχε αποκτήσει μεγάλη εκτίμηση και επιρροή στους συγχρόνους του με τα λογικά και πολιτικοηθικά του έργα, μικρή όμως με τα πρωτότυπα έργα του στο χώρο της φύσης. Ο Περίπατος, όπως μετονομάστηκε στους διαδόχους του η σχολή, είχε από την έναρξη της λειτουργίας του μεγάλη προσέλευση σπουδαστών (πάνω από 2000 σε πρώτη φάση, σύμφωνα με το Διογένη το Λαέρτιο, βλ. V, 2, 37) και λειτούργησε με εναλλασσόμενη επιτυχία ως τον τρίτο μεταχριστιανικό αιώνα. Ο πρώτος σχολάρχης Θεόφραστος από την Ερεσό της Λέσβου διατήρησε την ενότητα της αριστοτελικής σκέψης, ενώ ο διάδοχός του Στράβων έφερε στο προσκήνιο την εμπειρική έρευνα της φύσης. Η παρακμή της σχολής οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην απώλεια της σχολικής βιβλιοθήκης που είχε ως συνέπεια μεγάλη εξειδίκευση<sup>94</sup> και υποβάθμιση του φιλοσοφικού πνευματικού ορίζοντα των Αριστοτελικών. Μόλις το δεύτερο μισό του 1<sup>ου</sup> π.Χ. αιώνα ο όγδοος σχολάρχης Ανδρόνικος ο Ρόδιος επανέφερε στο επίκεντρο τη φιλοσοφική θεώρηση και οργάνωσε στη Ρώμη την έκδοση μέχρι τότε ξεχασμένων έργων του Αριστοτέλη. Ακολούθησε με τον υπομνηματισμό και σχολιασμό τους μια σημαντική αναγέννηση της αριστοτελικής σκέψης που είχε και μεγάλο κοινωνικό αντίκτυπο. Νέοι Ρωμαίοι με σημαντικές πολιτικές θέσεις (βλ. μεταξύ άλλων ο Οκταβιανός και ο Μάρκος Αυρήλιος) έγιναν δέκτες αριστοτελικής φιλοσοφικής παιδείας. Μια σειρά σοβαρών σχολιαστικών κειμένων<sup>95</sup> με αναφορά κυρίως στις Κατηγορίες και τα Ηθικά βρήκαν τη σημαντικότερη έκφρασή τους στο έργο του Αλέξανδρου του Αφροδισέα, γνωστού ως δευτέρου Αριστοτέλη (στην Αθήνα γύρω στο 200 μ. Χ.). Με την εμφάνιση (ον Επικούρειων και των Στωικών το αριστοτελικό έργο μπήκε σε μεγάλο βαθμό στο περιθώριο. Επανήλθε όμως και πάλι στην επικαιρότητα από τους Νεοπλατωνικούς (που επιχείρησαν σε κάποιο βαθμό σύνθεση πλατωνικής και αριστοτελικής σκέψης). Η σημαντικότερη νεοπλατωνική συμβολή στο έργο του Αριστοτέλη ήταν η Εισαγωγή στις Κατηγορίες του μαθητή του Πλωτίνου Πορφύριου (240-325) που μεταφράστηκε μαζί με το έργο του Αριστοτέλη στα λατινικά από το Βοήθιο.

Κριτικές στο έργο του Αριστοτέλη υπήρχαν ήδη στην αρχαιότητα. Ο Πολύβιος (από τη Μεγαλόπολη, 200-120 π.Χ.) που μετά την ήττα της Αχαϊκής Ομοσπονδίας (168 π.Χ.) έζησε 17 χρόνια στη Ρώμη, φίλος του Σκιπίωνα του Αφρικανού, νικητή της Καρχηδόνας (146 π.Χ.), θεώρησε ακατάλληλη την αριστοτελική φιλοσοφία για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα, πώς η Ρώμη κυριεύσε τον κόσμο. Η προσέγγισή του (Ιστορία) ήταν εμπειρική-θεσμική με αναφορά όχι σε αξίες (δικαιοσύνη ή αυτάρκεια) αλλά μόνο στις πολιτικές επιδιώξεις των κυβερνώντων και τις ικανότητες τους για πόλεμο και σταθερή διοίκηση σε ένα κύκλο φυσικά αναγκαίων πολιτευμάτων. Για τον Πολύβιο τα μικτά πολιτεύματα, όπως το Ρωμαϊκό (ύπατοι από τη βασιλεία, σύγκλητος από την αριστοκρατία, λαός από τη δημοκρατία), ήταν τα σταθερότερα. Οι μάζες πρέπει να ελέγχονται από κατασκευασμένους μύθους και θεούς.

<sup>94</sup> Για τα εξειδικευμένα έργα των Αριστοτελικών βλ. O. Höffe, *Aristoteles* ο.π. σ. 265.

<sup>95</sup> Βλ. αναλυτικά P. Moreaux, *Der Aristotelismus bei den Griechen*, Bd I (1973), Bd. II (1984).

Από τον 8<sup>ο</sup> αιώνα όλα τα έργα του Αριστοτέλη αποτελούσαν κανόνα της αραβικής παιδείας<sup>96</sup>. Πρώτος διανοητής στην Κόρδοβα, τη Βαγδάτη της Δύσης, ήταν ο φιλόσοφος και γιατρός Avicenna (980-1037), γνησιότερα αριστοτελικός όμως ήταν ο Αβερόης (1126-1198) που απέρριπτε δημιουργία και αθανασία της ψυχής. Ο Εβραίος Μωσής Μαιμωνίδης (1135-1204) διατήρησε την ιδέα της δημιουργίας που όμως εγκαταλείπεται στη συνέχεια στο πλαίσιο του Εβραϊκού διαφωτισμού (με κύριο εκπρόσωπο τον Levi Gerson, 14<sup>ος</sup> αιώνας).

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί φιλόσοφοι και θεολόγοι του Μεσαίωνα με το έργο του Αριστοτέλη ήταν κυρίως τέσσερα: το απρόσωπο και αδιάφορο για τον άνθρωπο πρώτον κινούν, η αιωνιότητα του κόσμου που απέκλειε θεία δημιουργία, η άρνηση της αθανασίας της φυγής, η κατασκευή και αποδοχή ηθικών κανόνων και αξιών χωρίς αναφορά σε θεούς. Οι λατίνοι θεολόγοι του πρώιμου χριστιανισμού (κυρίως ο Τερτυλιανός και ο Ιερώνυμος) στράφηκαν εναντίον της αριστοτελικής κριτικής των πλατωνικών ιδεών και απέρριπταν τις παραπάνω αριστοτελικές θέσεις. Αντίθετα σημαντικές επιρροές είχαν αριστοτελικές ιδέες στους Έλληνες πατέρες του Βυζαντίου (Ωριγένης, Γρηγόριος της Νύσσας, Ψευδο-διονύσιος Αρεοπαγίτης), όπου απέκτησαν ευρεία αποδοχή ως την επιστροφή στον Πλατωνισμό με το έργο του Μιχαήλ Ψελλού (11<sup>ος</sup> αιώνας). Γενικότερης σημασίας ήταν η κατά την Άλωση διαμάχη αριστοτελικών (Γεώργιος Γεννάδιος ή Σχολάριος) και πλατωνικών (Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός) που μεταφέρθηκε στη Δύση και συνεχίσθηκε στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας (με κύριο εκπρόσωπο των αριστοτελικών το Θεόφιλο Κορυδαλέα<sup>97</sup>).

Η πρώτη αποδοχή του έργου του Αριστοτέλη στη Δύση κάλυπτε μόνο το λογικό του μέρος<sup>98</sup>. Κείμενα του αριστοτελικού χώρου που αρχικά μεταφράστηκαν στα λατινικά ήταν οι Κατηγορίες, το Περί ερμηνείας, η εισαγωγή του Πορφύριου και έργα του Βοή-Οιου. Από το 1120 άρχισε η μετάφραση και των πολιτικών και ηθικών του έργων που γίνονται στις βασικές τους θέσεις αποδεκτά από τον Albertus Magnus, το Θωμά Ακινάτη και τον Duns Scotus<sup>99</sup>. Στο μέσο του 13<sup>ου</sup> αιώνα επικρατεί η δεύτερη και ισχυρότερη αριστοτελική αναγέννηση: ο Αριστοτέλης αναγνωρίζεται ως ο πρώτος φιλόσοφος, *praecursor Christi in naturalibus*, ο άρχοντας όλων των γνωριζόντων, όπως τον αποκάλεσε ο Δάντης στη θεία Κωμωδία (*Inferno* IV, 131).

Η σύνδεση ωστόσο Αριστοτελισμού και χριστιανικού δόγματος προκάλεσε στην αρχή των νέων χρόνων (Αναγέννηση, Ουμανισμός) μεγάλη κριτική τόσο σε επίπεδο φυσικών επιστημών όσο και φιλοσοφίας. Αλλά και στη θεολογία η επίθεση κατά του αριστοτελικού έργου έπαιρνε πολλές φορές ακραίες διαστάσεις (ο Λούθηρος απέρριψε με οξύτητα τις αντιχριστιανικές θέσεις του Αριστοτέλη). Ο Giordano Bruno θεωρούσε ότι ο Κοπέρνικος σε δύο κεφάλαια του έργου του φέρνει περισσότερη γνώση από όση ο Αριστοτέλης και όλοι οι

<sup>96</sup> Η μεταφορά των αριστοτελικών έργων στον Λαβουμουσουλμανικό κόσμο έγινε από τη Συρία. Βλ. αναλυτικά Höffe ο.π. σ. 270 και Γρ. Δ. Ζιάκα, *Ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση*, Θεσ/νίκη 1980.

<sup>97</sup> Βλ. αναλυτικά Λ. Μπενάκη, *Βυζαντινή φιλοσοφία*, Αθήνα 2002, σ. 209 επ.

<sup>98</sup> Τις Κατηγορίες και την Ερμηνεία (*lógica vetus*), αργότερα τα Αναλυτικά και την Τοπική (*lógica nova*). Αντίθετα στο Βυζάντιο μελετούνταν και τα φυσικά, τα μεταφυσικά, τα ηθικά και τα πολιτικά του έργα. Βλ. Höffe ο.π. σ. 269 επ.

<sup>99</sup> Υπήρχαν ωστόσο και πολλές απαγορεύσεις του αριστοτελικού έργου από την εκκλησία και τα πανεπιστήμια (1196 στην Κόρδοβα, 1210 στη σύνοδο του Παρισιού, 1215 στο Λατεράνο). Το 1255 όμως η σχολή των τεχνών των Παρισίων καθιέρωσε επίσημα ως διδακτικό έργο του πανεπιστημίου όλα τα διασωθέντα κείμενα του Αριστοτέλη. Τα πανεπιστήμια του 14<sup>ου</sup> αιώνα στην Πράγα, τη Βιέννη, την Κολωνία και τη Χαϊδελβέργη ακολουθούσαν σε μεγάλο βαθμό την αριστοτελική παράδοση.

περιπατητικοί μαζί. Και ο Γαλιλαίος έγραφε (*Dialogo sopra I due massimi sistemi del mondo*, 1632) ότι, αν ο Αριστοτέλης είχε ένα τηλεσκόπιο, θα προσχωρούσε αμέσως στη νέα γνώση.

Ο πλούτος και η ποιότητα των παρατηρήσεων του Αριστοτέλη στο χώρο της Αστρονομίας\της Φυσικής, της Βιολογίας, της Ψυχολογίας έχουν αναγνωρισθεί από σημαντικές προσωπικότητες της νεότερης επιστήμης. Ο Δαρβίνος διάβασε το *Περί ζώων μορίων* το 1882 (μετά την έκδοση 1859 της καταγωγής των ειδών) και θαύμασε την εξαιρετική του ποιότητα. Στον Αριστοτέλη δεν υπήρχε βέβαια θεωρία εξέλιξης, γιατί η φυσική σκάλα από τα απλά ζώα στα σύνθετα στηριζόταν στη σταθερότητα των ειδών. Η ιδέα της συνέχειας που υπάρχει στο έργο του θα μπορούσε να οδηγήσει σε εξέλιξη των ειδών αλλά όχι σε μια θεωρία μεταλλάξεων και προσαρμογών. Για τον Ο. Höffe<sup>100</sup> η μελέτη και κριτική στον Αριστοτέλη επιτρέπει καλύτερη σύλληψη της αρχαίας και σύγχρονης σκέψης αλλά και προσφέρει μια συζητήσιμη εναλλακτική προσέγγιση στη σύγχρονη διανόηση (*diskutable Alternative zur Moderne*).

Χωρίς αμφιβολία ο Αριστοτέλης έθεσε όλα τα βασικά προβλήματα που οδήγησαν στη σύγχρονη γνώση. Είχε μάλιστα ισχυρή γνωστική αισιοδοξία, θεωρώντας ότι μπορούμε να διασφαλίσουμε βέβαιη και αμετακίνητη γνώση<sup>101</sup>, αντίθετα προς τη σύγχρονη αντίληψη της σφαλερότητας κάθε γνωστικής κατασκευής (*fallibilism*). Η επικαιρότητα του έργου του για τη σημερινή φιλοσοφία αφορά κυρίως εννοιολογικά εργαλεία (ορισμοί, διακρίσεις, σχέσεις, ταξινομήσεις). Εννοιολογική συγγένεια υπάρχει επίσης μεταξύ της αριστοτελικής και της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης<sup>102</sup>. Ο Α. Whitehead στο κοσμολογικό του έργο *Process and Reality* (1929) επαινεί την αριστοτελική ανάλυση της έννοιας της γένεσης. Ο Heisenberg συνδέει την απροσδιοριστία των σωματιδίων της μικροφυσικής με το δυνάμει του Αριστοτέλη. Δυνάμει και ενεργεία, ύλη και μορφή είναι ωστόσο σε ευρύτερη θεώρηση, όπως αναλύσαμε παραπάνω, στοιχεία μιας τελεολογικής σύλληψης του κόσμου που έχει σε μεγάλο βαθμό (στο μέτρο τουλάχιστο που αφορά εξωγενή τελεολογία) ξεπερασθεί<sup>103</sup>.

Μεγαλύτερη γενική αναγνώριση έχουν τα έργα της μεταφυσικής, της λογικής, της πολιτικής και της ηθικής φιλοσοφίας. Εντυπωσιακή ήταν στα μέσα του περασμένου αιώνα η χρήση αριστοτελικής τοπικής σκέψης για τη θεμελίωση της Νομικής επιστήμης (βλ. Th. Viehweg, *Topik und jurisprudenzen*, 5. Λ., München 1974) που όμως λόγω του αθεωρητικού της χαρακτήρα έχει ξεπερασθεί από τελεολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις και προσεγγίσεις κοινωνικής ευημερίας (Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου<sup>104</sup>). Τον Αριστοτέλη επικαλούνται και οι κοινοτιστές (*communitarians*) για να διαμορφώσουν αρχές πολιτικής μικρών ομάδων (αντίθετα προς την αριστοτελική τάση σε γενικές υπερθετικές αξίες<sup>105</sup>). Γενικότερα τα νεοαριστοτελικά ρεύματα (H. Arendt, Ch. Taylor, A.I. McIntyre, M. Nussbaum) που

<sup>100</sup> Aristoteles ο.π., σ. 279 επ.

<sup>101</sup> Για τον Αριστοτέλη μια σωστή πρόταση κάνει κάτι περισσότερο από το να σώζει τα φαινόμενα, πρέπει να εξηγεί με αναφορά σε αρχές που γνωρίζουμε ότι είναι αληθινές.

<sup>102</sup> Βλ. αναλυτικά Δ. Σφενδόνη-Μέντζου ο. π. Για τη σχέση της αριστοτελικής σκέψης με άλλους σύγχρονους φιλοσόφους και επιστήμονες βλ. E. Berti, Η επικαιρότητα της αριστοτελικής σκέψης, Μ. Δραγώνα-Μονάχου/ Γ. Ρουσόπουλος, Η επικαιρότητα ...ο.π. σ. 306 επ.

<sup>103</sup> Είναι συνεπώς υπερβολή (Randall 1960) να εμφανίζεται ο Αριστοτέλης μοντέρνος και ο Νεύτων με ιστορικό ενδιαφέρον.

<sup>104</sup> Για την επίδραση της αριστοτελικής σκέψης στη σύγχρονη αμερικανική Νομική βλ. Α. Χατζή, Ο Αριστοτέλης στη σύγχρονη αμερικανική θεωρία Δικαίου, *Ιόνιος Επιθ. Δίκαιου* 4 (2004), σ. 12 επ. Για τη σύγχρονη μεθοδολογία της Νομικής βλ. παρακάτω Μέρος Δ.

<sup>105</sup> Βλ. αναλυτικά Ο. Höffe, Aristoteles ο.π. σ. 236 επ. Σε σύγχρονη ορολογία ο Αριστοτέλης θα έπρεπε μάλλον να θεωρηθεί κοινωνικός φιλελεύθερος.

επιχειρούν σε αριστοτελικές βάσεις (με εργαλείο την πολιτική και ηθική θεωρία της αρετής) να χτυπήσουν το μοντέρνο ατομικισμό έχουν προβληματικά θεμέλια και είναι σε κάποιο βαθμό ιδεολογικά επιβαρυνμένα<sup>106</sup>.

Ισχυρή κριτική ασκήθηκε στο αριστοτελικό έργο και στους νεότερους χρόνους. Ο Bacon έγραψε ότι ο Αριστοτέλης δεν πρόσφερε ούτε ίχνος γνώσης της φύσης (Novum Organum, arhor. 63). Δεν χρησιμοποιούσε πείραμα (που όμως, όπου δεν χρειάζονταν ακριβή εργαλεία μέτρησης, όπως στη Βιολογία και Ζωολογία, δεν ήταν απαραίτητο), αλλά ούτε επιδίωξε τεχνική αξιοποίηση της γνώσης με αλλαγή της φύσης (γνώση χάρη της γνώσης: του ειδέναι χάρην η πραγματεία, Φυσ. II, 3, 194b17f). Αντίθετα προς τη σύγχρονη τεχνολογική αντίληψη η (πρακτική)τέχνη για τον Αριστοτέλη μιμείται και δεν αλλάζει τη φύση (Φυσικά II 2 194a21f).

Κριτική ασκήθηκε επίσης στην αριστοτελική παράδοση για την περιορισμένη εφαρμογή των μαθηματικών στα φυσικά φαινόμενα, στη βάση ότι τα φυσικά σώματα δεν είχαν μόνο μια γεωμετρική επιφάνεια αλλά και υλική υπόσταση. Η θέση αυτή απορρίπτεται από το Γαλιλαίο (Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, 1632) και τη νεότερη επιστήμη. Οι θεμελιωτές της επιστημονικής επανάστασης συνέδεσαν από την αρχή την αριστοτελική στροφή στην εμπειρία με τον πλατωνικό σεβασμό στη σοφία και το κύρος του μαθηματικού λόγου<sup>107</sup>.

### 2.3. Η ελληνιστική φιλοσοφία (Επικούρειοι, Στωικοί, Σκεπτικοί)

Επικούρειοι, Στωικοί, Σκεπτικοί, δρώντας σε ένα μεγάλο κοσμοπολίτικο περιβάλλον (στο πνεύμα και των πολιτικών βλέψεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων του), δεν απευθύνονταν στον άνθρωπο ως πολίτη της πόλης (Πλάτων, Αριστοτέλης) αλλά ως ατομική προσωπικότητα. Ο ατομικισμός συμβαδίζει με ένα νεοεμφανιζόμενο κοσμοπολιτισμό και η φιλοσοφία εκλαμβάνεται κυρίως ως τέχνη καλής ζωής, όχι ως απάντηση στις απορίες. ια ερωτήματα και την έρευνα του αληθινού και του ωραίου. Τα σημαντικότερα κέντρα ανάπτυξης της φιλοσοφίας και των επιστημών ήταν εκτός των Αθηνών η Αλεξάνδρεια, η Αντίοχεια, η Πέργαμος και η Ρόδος. Στην ελληνιστική εποχή κυριαρχούσαν στη φιλοσοφία ο Κήπος και η Στοά, όχι η πλατωνική Ακαδημία και το αριστοτελικό Λύκειο.

#### 2.3.1. Ο Επίκουρος

Ο Επίκουρος (341-271) γεννήθηκε στη Σάμο (αττική αποικία), αλλά νωρίς μετανάστευσε στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τον Κήπο, την τρίτη, μετά την Ακαδημία και το Λύκειο, μεγάλη φιλοσοφική σχολή της αρχαιότητας που είχε ως μέλη χωρίς να πληρώνουν δίδακτρα συμμετοχής μέτοικους, γυναίκες και σκλάβους, πλούσιους και φτωχούς. Η βαθειά γνώση και η αξεπέραστη καλωσύνη του είχαν αναγνωρισθεί και τιμηθεί σε όλο τον αρχαίο κόσμο (βλ. Διογένης Λαέρτιος X 9). Μόνο με την έλευση του Μεσαίωνα η επικούρεια σκέψη και οι επικούρειες σχολές τέθηκαν στο περιθώριο, για να επανέλθουν στην επικαιρότητα με την Αναγέννηση και την ανακάλυψη και δημοσίευση χαμένων χειρογράφων και επιγραφών του αθάνατου έργου του.

Κανένα από τα μεγάλα κείμενα του Επίκουρου δεν έχει διασωθεί ολόκληρο, συνόψεις τους όμως έχουν επιβιώσει τρεις που περιλαμβάνονται ακέραιες στο έργο του Διογένη του

<sup>106</sup> Βλ. επισκόπηση Enrico Berti, Η επικαιρότητα της Αριστοτελικής σκέψης ο.π., σ. 306 επ.

<sup>107</sup> Βλ. αναλυτικά M. Carrier, Wissenschaftstheorie ο.π., σ. 136 επ.

Λαέρτιου: Επιστολές προς Μενοικέα, Ηρόδοτο και Πυθοκλή, Κύριες Δόξες και Επικούρου Προσφώνησις. Η σκέψη του άσκησε μεγάλη επίδραση στο Λουκρήτιο (*De rerum natura*, από τα αριστουργήματα της Αρχαιότητας), το Βιργίλιο και τον Οβίδιο αλλά και στους φιλοσόφους του ευρωπαϊκού διαφωτισμού.

Βασικός πνευματικός στόχος του Επικούρου ήταν να απελευθερώσει τον άνθρωπο από την τυραννία της δεισιδαιμονίας και των προλήψεων. Η ανθρώπινη ευτυχία εξαρτάται από τέσσερες αλήθειες: δεν υπάρχει απειλή από θεούς, δεν υπάρχει ζωή μετά το θάνατο, ό, τι πραγματικά χρειαζόμαστε αποκτάται εύκολα, ό, τι πονάει μπορούμε με σωστή στάση να το υπομείνουμε. Σε μια πολύ σύγχρονη θεώρηση ο Επίκουρος μας καλεί να εξετάσουμε επιστημονικά τη φύση του σύμπαντος και τη θέση μας μέσα σε αυτό, και να κερδίσουμε, απαλλασσόμενοι από άγχος και φόβο, αξιοπρέπεια, ελευθερία και ευτυχία. Φαίνεται ότι η μεγάλη ανακάλυψη του Αρίσταρχου του Σάμιου (3<sup>ος</sup> αιώνας, χωρίς να είναι δυνατός εγγύτερος προσδιορισμός ημερομηνίας γέννησης και θανάτου) ότι το αστρικό μας σύστημα είναι ηλιοκεντρικό και η γη δεν μένει ακίνητη αλλά περιστρέφεται γύρω από τον εαυτό της, που θα στήριζε την επικούρεια θεώρηση, δεν είχε ακόμα πραγματωθεί ή δεν του ήταν γνωστή. Το σχετικό σύγγραμμα του Αρίσταρχου δεν απέκτησε εξ άλλου ευρύτερη δημοσιότητα, ενώ ο συγγραφέας του κατηγορήθηκε για τις ηλιοκεντρικές του θέσεις από τον Στωικό Κλεάνθη για αθεΐα (προϊδέαση της τύχης των κριτικών του γεωκεντρισμού στην αρχή των νεότερων χρόνων<sup>108</sup>).

Η φιλοσοφία της ηδονής που ο Επίκουρος συστηματικά εισάγει καλύπτει τόσο σωματικές όσο και πνευματικές χαρές, όπου τα πάθη της ψυχής, π.χ. από το φιλοσοφείν, είναι πολύ μεγαλύτερα από τα σωματικά<sup>109</sup>. Η ψυχική ισορροπία διασφαλίζεται με σωματική ακεραιότητα, έλλειψη πόνου (πόνος υπάρχει μόνο για να μαθαίνουμε από τα λάθη μας) και πνευματική αταραξία<sup>110</sup>. Πλούσιος γίνεται κάποιος, όχι αν του δοθούν περισσότερα πράγματα, αλλά αν του ελαττωθούν οι επιθυμίες ως αιτίες πόνου» και αγωνίας για το μέλλον (βλ. την επικούρεια επιστολή στον Ιδομενέα). Κεντρική κοινωνική αξία είναι η φιλία με τήρηση σε μικρές ομάδες της αργής «λάθε βιώσας» και απελευθέρωση από τη φυλακή της καθημερινότητας και της δημόσιας ζωής<sup>111</sup>. Αυτό οδηγεί σε άρνηση της πολιτικής αλλά και σε δημοκρατική αγάπη και αλληλεγγύη προς τους απλούς ανθρώπους όλου του κόσμου (βλ. το κείμενο του μαθητή του Επικούρου Διογένη που ανακαλύφθηκε το 1884 και απορρίπτει εθνικές και φυλετικές διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων που όλοι έχουν τη γη ως κοινή πατρίδα).

Σε γενικό φιλοσοφικό επίπεδο ο Επίκουρος δέχεται την ατομιστική θεωρία του Δημόκριτου: το σύμπαν έχει υλική υπόσταση και διέπεται από φυσικούς νόμους. Αντίθετα όμως προς

<sup>108</sup> Αντίθετα το γεωκεντρικό σύστημα του Κλαύδιου Πτολεμαίου (2ος αιώνας μ.Χ.), που δεν έθιγε τα ανθρωπομορφικά στοιχεία των θρησκειών, έγινε ευρύτερα αποδεκτό (γεωκεντρικές αντιλήψεις κυριαρχούσαν, όπως αναλύθηκε παραπάνω, και στην κλασική και προκλασική αρχαιοελληνική σκέψη).

<sup>109</sup> Πρβλ. την Επιστολή προς τον Μενοικέα: Όταν λέμε ότι σκοπός μας είναι η ηδονή, δεν εννοούμε τις ηδονές των εκλύτων και ασώτων ή τις ηδονές που αποκτούμε από διασκέδαση...αλλά την ελευθερία που χαρίζει η απαλλαγή από το σωματικό πόνο και την ψυχοδιανοητική διαταραχή. Τη διάκριση ανώτερων και κατώτερων απολαύσεων επανέφερε τον 19<sup>ο</sup> αιώνα ο εκ των θεμελιωτών του σύγχρονου ωφελιμισμού J. St. Mill (βλ. τη μελέτη μου Ελευθερία και ευημερία ... ο.π., σ. 9).

<sup>110</sup> Ο Επίκουρος διακρίνει δύο είδη ηδονών, την κινητική (με την αφαίρεση του πόνου) και την καταστηματική (ως ψυχική ικανοποίηση και ευεξία: αταραξία). Την αταραξία της ψυχής ως αποκορύφωμα της ηδονής (που δεν ταυτίζει με ψυχική διέγερση) ο Επίκουρος συγκρίνει με τη γαλήνη της θάλασσας (βλ. W Kranz, *Die griechische Philosophie*, Leipzig 1941,, 2. A. 1986, σ. 287).

<sup>111</sup> Βλ. Epikur, Briefe, Sprüche, Werkfragmente (hrsg. von H. -W Krautz), Stuttgart 1980, σ. 93.

την απόλυτα ντετερμινιστική δημοκρίτεια κοσμολογία θεωρούσε ότι τα άτομα διασχίζοντας το κενό μπορεί σε κάποιο τόπο και χρόνο να αποκλίνουν από την πορεία τους (αρχή απροσδιοριστίας που εισάγει ένα στοιχείο τυχαιότητας στον κόσμο, πρβλ. και την αρχή τη απροσδιοριστίας του Werner Heisenberg στη σύγχρονη Κβαντομηχανική). Στην επικούρεια κοσμολογία θεμελιακά στοιχεία της ύλης είναι τα άτομα που συγκρούονται μεταξύ τους σχηματίζοντας μεγαλύτερες δομές και ολόκληρους φυσικούς κόσμους. Κάποιοι από τους κόσμους αυτούς έχουν αστάθεια και διαλύονται, άλλοι, όπως ο δικός μας, είναι σταθεροί και λόγω των φυσικών νόμων που τους διέπουν φαίνονται σαν να είναι προϊόντα έλλογου σχεδιασμού (εντυπωσιακή προειδέαση σύγχρονων μεταδαρβινικών απορρίψεων του τελεολογικού επιχειρήματος ύπαρξης του θείου).

Ο Επίκουρος απορρίπτει τόσο τον πλατωνικό ιδεαλισμό<sup>112</sup> όσο και την καθαρή αριστοτελική θεωρία, αφού κάθε θεωρητική σκέψη πρέπει να εντάσσεται στην πρακτική ευδαιμονία που προσφέρει η σωστή άσκηση της ανθρώπινης βουλευτικής ελευθερίας. Η επιστημολογική του θέση είναι καθαρά εμπειριστική: οι αισθητηριακές εντυπώσεις («προλήψεις») που μας δίνουν οι νευρικές μας απολήξεις έχουν ρίζες στην πραγματικότητα και είναι αληθείς. Ο, τι δεν έχει άμεση αντιστοιχία προς την εμπειρία είναι γνώμη που πρέπει να κριθεί ως προς την αλήθεια της με βάση εναργείς παραστάσεις. Οι ψευδαισθήσεις προκαλούνται από εσφαλμένες νοητικές ερμηνείες των εντυπώσεων, όχι από εσφαλμένες εντυπώσεις. Τις αισθητηριακές παραστάσεις συλλαμβάνουμε με τα γλωσσικά σύμβολα των λέξεων και των εννοιών. Η ευρύτατη χρήση τους οδηγεί συχνά στην αντίληψη ότι το νόημα τους έχει αυτοτελή ύπαρξη που υπερβαίνει την πραγματικότητα (Πλάτων) ή το νου (Αριστοτέλης), ενώ για τον Επίκουρο (αλλά και τη σύγχρονη αντίληψη) τα γλωσσικά αυτά σύμβολα είναι περιγραφές πρωτογενών (συμβεβηκότα) και δευτερογενών (συμπτώματα) ιδιοτήτων των πραγματικών φαινομένων<sup>113</sup>.

Για τον Επίκουρο ο καθένας μας έρχεται στη γή χωρίς υπερφυσικά δεσμά, είναι υπεύθυνος για τις επιλογές του και τις πράξεις του. Στην επικούρεια φιλοσοφία υπάρχει σθεναρή πίστη στην ελευθερία της βούλησης, χωρίς την οποία η ηθική δεν θα είχε νόημα. Η βουλευτική ελευθερία θεωρείται συμβατή με την ατομική θεωρία, αφού στο μικρόκοσμο υπάρχουν τυχαία περιστατικά που αποκλείουν καθολικό κοσμικό ντετερμινισμό<sup>114</sup>. Σε βαθύτερη όμως ανάγνωση του έργου του Επίκουρου (βλ. ιδιαίτερα *De rerum natura* II. 259 του μαθητή του Λουκρήτιου) και σε σύγχρονη επιστημονική θεώρηση, ελευθερία της βούλησης δεν μπορεί να θεμελιωθεί στην τυχαιότητα: προϋποθέτει ανάδυση ενεργούς βούλησης από τις συνθέσεις των παθητικών ατομικών σωματιδίων που ελέγχουν τις ανθρώπινες επιλογές με τη δημιουργία πρωτογενών αιτιών<sup>115</sup>.

Για τον Επίκουρο θεοί υπάρχουν (χωρίς να είναι δημιουργοί και διοργανωτές του κόσμου που έγινε\_ τυχαία), αλλά είναι μακρυνά και δεν ενδιαφέρονται για τον άνθρωπο. Συνεπώς δεν είναι απαραίτητες προσευχές ούτε δώρα και θυσίες για την εύνοιά τους. Η αθανασία της ψυχής, που δεν είναι περισσότερο από μια ένωση ατόμων (βλ. Επιστολή στον Ηρόδοτο 63 ...αποτελούμενη από ελαφρά σωματίδια, κατεσπαρμένη στο σύνολο των μελών του σώματος. .απορρίπτεται: ζούμε μια φορά και πρέπει να διαμορφώσουμε άριστα τη ζωή μας. Στην

<sup>112</sup> Σε κοινωνική θεώρηση ο Επίκουρος έδινε προτεραιότητα στον ιδεώδη άνθρωπο και όχι στην ιδανική πολιτεία (βλ. E. Anderson, Ο Επίκουρος στον 21<sup>ο</sup> αιώνα, ελλην. μτφρ., Αθήνα 2002, σ. 56).

<sup>113</sup> Για τον επιστημολογικό Κανόνα του Επίκουρου βλ. Σέξτο Εμπειρικό, Προς Λογικούς 7. 211-216. Βλ. ανάλυση στον E. Anderson ο.π. σ 104 8π., όπου γίνεται και αναφορά (σ. 130 επ.) στην επικούρεια κριτική της αρ στοτέλειας δυαδικής λογικής.

<sup>114</sup> Βλ. R. Ruffing, Einführung... ο.π. σ. 63.

<sup>115</sup> Βλ. τη μελέτη μου Ελευθερία της βούλησης και κοινωνικές επιστήμες, Επιστήμη και Κοινωνία, 25 (2010), σ. 125 επ.

επιστολή του στον Μενοικέα (125)<sup>116</sup> γράφει για το θάνατο ότι δεν πρέπει να τον φοβόμαστε (όταν υπάρχουμε εμείς, αυτός δεν είναι παρών και όταν αυτός είναι παρών, δεν υπάρχουμε εμείς). Αυτό ωστόσο που προκαλεί φόβο είναι το πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο που σήμερα ξέρουμε ότι είναι άρρηκτα δεμένο με το ένστικτο της αυτοσυντήρησης (αν δεν φοβόμαστε το θάνατο δεν θα είχαμε επιβιώσει στον ανταγωνισμό των ειδών, γιατί από μόνος του ο φόβος του θανάτου δεν είναι ντροπή για κανένα μας).

### 2.3.2. Οί Στωικοί

Η ονομασία της Σχολής προέρχεται από την έδρα της, Στοά Ποικίλη, στην Αθήνα. Ιδρυτής ήταν ο Ζήνων Κιτιεύς (αρχαία στοά, 3<sup>ος</sup> -1<sup>ος</sup> αιώνας) με μεταγενέστερους σχολάρχες τον Κλεάνθη και τον Χρύσιππο. Ακολούθησαν η μέση στοά (1<sup>ος</sup> αιώνας π.Χ. -1<sup>ος</sup> αιώνας μ.Χ. με μεταφορά στη Ρώμη) με κύριους εκπροσώπους της τον Παναίτιο και τον Ποσειδώνιο και η ύστερη στοά με σημαντικότερα μέλη της τους Σενέκα, Επίκτητο, Μάρκο Αυρήλιο. Κανένα έργο των εκπροσώπων της αρχαίας και της μέσης στοάς δεν έχει διασωθεί. Έχουμε μόνα έργα των τριών μελών της νεότερης στοάς που μας δίνουν έμμεσα πληροφορίες (μαζί με τις βιογραφίες του. Διογένη του Λαέρτιου, έργα του Κικέρωνα, του Πλουτάρχου, του Φιλώ να του Αλεξανδρέα και των δοξογράφων) για τις σκέψεις των παλαιότερων μελών της.

Οι Στωικοί ζητούσαν από τους ανθρώπους, όπως ο Επίκουρος, μια στάση μακριά από τον κόσμο και την καθημερινότητα. Αντίθετα όμως προς τον Επίκουρο δεν απέρριπταν τη συμμετοχή στην πολιτική. Η φιλοσοφία τους ήταν κυρίως άσκηση της αρετής και όχι γνώση του φυσικού και κοινωνικού κόσμου<sup>117</sup>. Σύνθημα τους είχαν: Ζήσε με αρετή (έλεγχο παθών και αποφάσεων) και σύμφωνα με τους νόμους της φύσης (μορφή πανθεϊσμού). Κεντρική τους αξία ήταν η απάθεια ως απαλλαγή από αισθησιακές εξαρτήσεις και συνήθειες που οδηγεί στην ευδαιμονία, όχι όμως και ως πλήρης άρνηση της ατομικής ζωής που ζητούσε και εφαρμόζε ο κυνικός Διογένης από τη Σινώπη. Ο τελευταίος, σημαντικό μέλος της μεσαίας στωικής κυνικής σχολής που συγχωνεύθηκε με τους Στωικούς, (βλ. παραπάνω σ. 68 επ.), θεωρείται ένας από τους δημιουργούς της κοσμοπολίτικης σκέψης. Όταν κάποτε ρωτήθηκε για την πατρίδα του, απάντησε ότι ανήκει στον κόσμο. Λέγεται ότι είπε στον Αλέξανδρο, που τον ρώτησε τι θα επιθυμούσε να του προσφέρει, να φύγει από μπροστά του, γιατί του κρύβει τον ήλιο. Ένας άλλος κυνικός, ο Αρίστιππος, έλεγε ότι η άσκηση εξουσίας εμποδίζει τον άνθρωπο να ικανοποιεί τις πραγματικές του ανάγκες. Καθολικό αίτημα των κυνικών (που επηρέασε και τη μέση στοά) ήταν. η αποχή από την πολιτική, στάση που στην κλασική σκέψη των ελληνικών πόλεων θεωρούνταν ντροπή.

Βαθύτερος προσανατολισμός των στωικών ήταν ο λόγος του Ηράκλειτου. Ο κόσμος κυριαρχείται από μια θεϊκή σωματική ή υλική (αλλά με συνείδηση και νόηση) αρχή, είναι ένα πανθεϊστικό οργανικό όλο με κέντρο τη γη (γιαυτό, όπως προαναφέρθηκε, και η επίθεση του Κλεάνθη κατά του Αρίσταρχου, βλ. απ. 499). Η στωική φιλοσοφία μπορεί να χαρακτηριστεί υλιστικός μονισμός, αφού ο λόγος ως ενεργητική αρχή έχει υλική φύση που ελέγχει και διαπνέει την παθητική ύλη. Ο άνθρωπος πρέπει να υποτάσσεται στην ειμαρμένη (που φαίνεται

<sup>116</sup> Βλ. Η. -W. Krautz, Epikur ... ο.π. σ. 45.

<sup>117</sup> Υπήρχαν όμως και εξαιρέσεις. Εντυπωσιακή ήταν η διδασκαλία του Ηρίλλου από την Καρχηδόνα που έθετε την επιστημονική γνώση πάνω από την αρετή (βλ. σχετικές αναφορές του Διογένη του Λαέρτιου).

όμως να έχει αγαθοποιό χαρακτήρα) Η επανάσταση κατά της φύσης δεν έχει νόημα, θέση που δημιουργεί το μεγάλο φιλοσοφικό πρόβλημα της ανθρώπινης ελευθερίας<sup>118</sup>.

Μέρη του κοσμικού λόγου είναι όλοι οι άνθρωποι, ίσοι και αδελφοί, ανεξάρτητα από φυλή, φύλο, κοινωνική θέση. Όλο το ανθρώπινο γένος είναι ενταγμένο στην παγκόσμια ενότητα; και πρέπει να συνενωθεί σε μια ενιαία πολιτεία. Τον ηθικό βίο διαμορφώνει η κατανόηση της κοσμικής τάξης και η συμμόρφωση στις αργές και τους κανόνες της. Ανάμεσα σε όλα τα όντα υπάρχει μια ισχυρή συνεκτική δύναμη, μια παγκόσμια συμπάθεια που εξηγεί τη στενή αλληλεπίδραση του μικρόσμου και του μακροκόσμου<sup>119</sup>. Αίτημα της φιλοσοφικής σκέψης είναι να στηριχθεί η ατομική ηθικότητα σε μια υπέρτερη οντολογική αργή που δεν έχει υπερβατικό χαρακτήρα αλλά είναι εγγενές στοιχείο του κόσμου. Έτσι εμφανίζονται οι πρώτες ιδέες ατομικών δικαιωμάτων<sup>120</sup> στη βάση του φυσικού- ηθικού νόμου και ενός καθολικού φυσικού δικαίου που οδηγούν στη θεωρητικά θεμελιωμένη (πρβλ. τη θέση του Χρυσίππου και του Αλκιδάμα: δούλοι είναι ισόβιοι μισθωτοί) απόρριψη της δουλείας.

Για τους Στωικούς ζωή και θάνατος ανήκουν στα (ηθικά)αδιάφορα στοιχεία του κόσμου, ώστε αυτοκτονία από ένα ενάρετο άνθρωπο είναι επιτρεπτή (όπως έκανε ο Σενέκας).

Για τους Στωικούς η φιλοσοφία ως άσκηση αρετής διαιρείται σε τρία μέρη: τη λογική, τη φυσική και τη ηθική. Ο ενάρετος και σοφός άνθρωπος πρέπει να κατέχει και τους τρεις χώρους της ανθρώπινης μάθησης. Οι γνώσεις προέρχονται από τις αισθήσεις, δημιουργούν παραστάσεις (που οι Στωικοί ονομάζουν φαντασίες) ;ου αποκτούν αλήθεια (γίνονται καταληπτικά φαντασία ως σύμφωνές με ένα εξωτερικό αντικείμενο) μέσω της συγκατάθεσης από το ηγεμονικό μέρος της ψυχής. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό επίτευγμα της στωικής σκέψης ήταν στο χώρο της Λογικής (κυρίως έργο του Χρυσίππου τον τρίτο π.Χ. αιώνα): η υπέρβαση της αριστοτελικής συλλογιστικής και η πρώτη κατασκευή μιας προτασιακής λογικής υπήρξαν προάγγελοι του έργου του G. Frege και της σύγχρονης λογικής θεωρίας.

### 2.3.3. Οι Σκεπτικοί

Αντίθετα προς τη Στοά και την αποδοχή ενός κοσμικού λόγου, οι σκεπτικοί αποκλείουν τη δυνατότητα να υπάρχουν βέβαιες αλήθειες. Η σημαντικότερη σχολή του χώρου είναι ο πυρρωνικός σκεπτικισμός με θεμελιωτή τον Πύρρωνα από την Ήλιδα. πόλη της Ηλείας (360-271) και με αποστασιοποίηση (εποχή) από κάθε κρίση (ο ίδιος δεν έγραψε τίποτα, αλλά ξέρουμε για αυτόν από το μαθητή του Τίμωνα τον Φλιάσιο, βλ. Διογένης Λαέρτιος IX 109-116). Τις ιδέες του Πύρρωνα κατέγραψε ο Σέξτος Εμπειρικός, γιατρός του 2<sup>ου</sup> ή 3<sup>ου</sup> αιώνα μ. Χ. (Πυρρώνειοι Υποτυπώσεις σε τρία βιβλία). Βασικός προσανατολισμός της φιλοσοφίας του δεν είναι η αλήθεια (όπως ίσχυε άλλωστε και για τις άλλες ελληνιστικές σχολές), αλλά

---

<sup>118</sup>Η λύση του για τους Στωικούς φαίνεται να είναι ότι οι ανθρώπινες παραστάσεις (φαντασίες) μπορούν να γίνουν αντικείμενο συγκατάθεσης ή απόρριψης, γεγονός που θεμελιώνει πραξιακή ελευθερία. Για το Χρυσίππο η ειμαρμένη δίνει τις πραξιακές δυνατότητες, η ελευθερία με τη μορφή της συγκατάθεσης καθορίζει ποια από αυτές θα πραγματοποιηθεί. Από την πλευρά αυτή αρετή και ελευθερία έχουν στενή σύνδεση (ο ενάρετος βίος είναι προϊόν ελεύθερης επιλογής). Στο Χρυσίππο εμφανίζεται για πρώτη φορά το πρόβλημα του κακού (της θεοδικίας): πώς υπάρχουν σεισμοί και άλλες φυσικές καταστροφές σε ένα κόσμο τάξης και αρμονίας.

<sup>119</sup> Σημαντική επίδραση είχε η στωική σκέψη στη μαντική και την αστρολογία (που είχε ισχυρή συνέχεια στους μάγους της Αναγέννησης, βλ. Θ. Πελεγρίνη, Μάγοι της Φιλοσοφίας, Αθήνα 1993), αλλά και στην ιδέα της αιώνιας επιστροφής που βρήκε συνεχιστή το Nietzsche.

<sup>120</sup> Βλ. αναλυτικά Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Στωικισμός και ατομικά δικαιώματα, Μ. Δραγώνα-Μονάχου/Γ. Ρουσόπουλου, Η επικαιρότητα. . ο.π. 361 επ.

η επιλογή και διαμόρφωση μιας σωστής ζωής με αποστασιοποίηση από κρίσεις που με αμβιβολίες και αντιπαραθέσεις διαταράσσουν την ανθρώπινη ηρεμία. Αίτημα δεν ήταν ωστόσο αποχή από κάθε κρίση αλλά από την απολυτότητα μιας δεδομένης κρίσης. Οι λεγόμενοι τρόποι<sup>121</sup> που διατύπωσαν και ανέλυσαν οι σκεπτικοί επιδίωκαν να δείξουν, γιατί μια κρίση δεν είναι ποτέ απόλυτα βέβαιη (π.χ. το σώμα έχει άλλο βάρος στο νερό από ό, τι στη γή). Βάση του προβληματισμού ήταν ότι η εγκυρότητα των ισχυρισμών είναι συνάρτηση του αισθητηριακού μηχανισμού του συλλαμβάνοντος υποκειμένου και της σχέσης στην οποία βρίσκονται τα θεωρούμενα αντικείμενα.

Ο πυρρώνειος σκεπτικισμός που βρήκε συνεχιστή και σημαντικό εκπρόσωπο στον Αινησίδημο (1<sup>ος</sup> αιώνας π.Χ.) στηρίζεται στην ισοσθένεια των επιχειρημάτων που πρέπει να οδηγούν σε ακαταληψία, εποχή και αταραξία. Η ακαταληψία αποκλείει την αποκάλυψη της αληθινής φύσης του κόσμου τόσο από τις αισθήσεις όσο και από τη λογική σκέψη. Η άρνηση της γνώσης ήταν τόσο γενική ώστε είχε ισχύ και στον εαυτό της: η εποχή<sup>122</sup> απορρίπτει τη δυνατότητα σχηματισμού οποιασδήποτε κρίσης (τον όρο αυτό επανέφερε στα πλαίσια της φαινομενολογικής του προσέγγισης ως σύλληψης της ουσίας (Wesensschau) ο Ed. Husserl). Η αταραξία, αποτέλεσμα της αποχής από κάθε κρίση, φέρνει τη μόνη δυνατή στον άνθρωπο ευδαιμονία. Δογματικότερος αλλά και πρακτικά μετριοπαθέστερος ήταν ο σκεπτικισμός της Ακαδημίας (Αρκεσίλαος, Καρνεάδης), όπως παρουσιάζεται κυρίως στο έργο του Κικέρωνα Lucullus (δεύτερο βιβλίο των Ακαδημεικών), που στηριγμένος στο Σωκρατικό ένα οίδα ότι ουδέν οίδα απέρριπτε τη δυνατότητα βέβαιων κρίσεων, αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι κάποιες κρίσεις είναι ισχυρότερες από κάποιες άλλες.

Σε μια γενικότερη ιστορική θεώρηση ο σκεπτικισμός χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές, κυρίως στο μεσαίωνα, για να υποβαθμίσει τον ανθρώπινο λόγο και να στηρίξει την πίστη στη θεία χάρη. Πρόσφερε όμως στη μετριοπαθέστερη μορφή του και κίνητρα ορθολογικής σύλληψης του κόσμου σε μεγάλους νεότερους φιλοσόφους που τον διάβασαν (στον Montaigne, τον Καρτέσιο, τον Pascal, τον Hume) και στη νεότερη επιστημολογία. Σκεπτικά επιχειρήματα χρησιμοποιούνται και σήμερα σε φιλοσοφικές-γνωσιοθεωρητικές συζητήσεις, το ιδανικό όμως της αρχαίας σκέψης για ένα βίο με αποχή από γνώμες και θέσεις φαίνεται να έχει οριστικά εγκαταλειφθεί.

#### 2.3.4. Ο Κικέρων

Σημαντική επίδραση στην αρχαιοελληνική σκέψη άσκησε ο ρωμαίος πολιτικός και ρήτορας Κικέρων (106-43 π.Χ.). Οι φιλοσοφικές του θέσεις μπορούν να χαρακτηρισθούν εκλεκτιστικές, αφού έχουν δεχθεί επιρροές από τις μεγάλες φιλοσοφικές σχολές της ελληνικής αρχαιότητας. Γνώρισε την επικούρεια φιλοσοφία από το Φαιδρό και το Ζήνωννα το Σιδώνιο, τους στωικούς από τον Ποσειδώνιο, την ακαδημαϊκή φιλοσοφία από τον Φίλωνα και τον Αντίοχο, την αριστοτελική σκέψη από τον Κράτιππο. Επλάσε σε μεγάλο βαθμό τη φιλοσοφική γλώσσα των Ρωμαίων με πρωτότυπη και εύπλαστη απόδοση της ελληνικής φιλοσοφικής γλώσσας. Τα πολιτικά του έργα ήταν πολύ γνωστά στην αρχαιότητα. Το *De re publica* που σώθηκε μόνο οV ένα μέρος (ανακαλύφθηκε το 1820 σε παλίμψηστο του Βατικανού)

<sup>121</sup> Ο Σέξτος (Sextus Empiricus, *Grundriss der pyhchronischen Skepsis*, hsgb. von M. Hossenfelder, Frankfurt 1968, σ. 104 επ.) διατυπώνει δέκα τρόπους- επιχειρήματα που αποκλείουν βεβαιότητα στις κρίσεις.

<sup>122</sup> Ισοδύναμοι όροι στη σκεπτικιστική παράδοση ήταν αρρεψία (να μη ρέπουμε προς τη μία ή την άλλη μεριά) και αφασία (να μη εκφέρουμε γνώμη).

περιέχει διάλογους που έγιναν στην οικία του Σκιπίωνα του Αφρικανού το 129 π.Χ. Ο φιλόσοφος σε όλο αυτό το έργο είναι υπό την επιρροή και καθοδήγηση του πολιτικού. Αντίθετα προς την εμπειρική-ρεαλιστική προσέγγιση του συγχρόνου του Πολύβιου (βλ. παραπάνω) που εξηγεί τη δημιουργία του κράτους από την φυσική αδυναμία του ανθρώπου, ο Κικέρων συνδέει τους δημόσιους θεσμούς με το αίσθημα δικαιοσύνης που, όπως ο λόγος, είναι έμφυτο στους ανθρώπους (σε όλους έχει δοθεί λόγος, σε όλους έχει δοθεί δίκαιο). Γνώθι σαυτόν σημαίνει για τον Κικέρωνα ανεύρεση της εσωτερικής θεϊκής σπίθας που μας κάνει να αισθανόμαστε πολίτες όλου του κόσμου.

Στο ίδιο κοσμοπολίτικο πνεύμα ο Κικέρων κατασκευάζει στο έργο του *De legibus* (στα πρότυπα της πλατωνικής και της στωικής φιλοσοφίας) μια θεωρία φυσικού δικαίου που στηρίζεται σε ένα ανώτατο νόμο, αλλά εκφράζεται στους συγκεκριμένους κανόνες της ρωμαϊκής πολιτείας. Το φυσικό αυτό δίκαιο είναι ανώτερο ακόμα και από νόμους που, κατά παράβαση του λόγου, έχουν τη συναίνεση όλων των πολιτών. Σημαντική συμβολή του Κικέρωνα ήταν και η έκδοση του έργου του Λουκρήτιου *De rerum natura* λίγο μετά το θάνατο του φιλοσόφου-ποιητή, για τον οποίο έγραψε στον αδελφό του ότι είχε λάμψεις μεγαλοφυΐας.

## 2.4. Η νεοπλατωνική φιλοσοφία

Ο νεοπλατωνισμός, ένα σημαντικό ελληνιστικό φιλοσοφικό ρεύμα που πήρε την ονομασία αυτή το 19<sup>ο</sup> αιώνα (οι εκπρόσωποί του αυτοονομάζονταν πλατωνικοί) έχει ως πρότυπο την πλατωνική διδασκαλία, στη θέση όμως του κόσμου των ιδεών υπάρχει το αρχέγονο Ένα που χωρίς να μειώνεται εκπορεύει τον κόσμο. Σημαντικότερος εκπρόσωπος ήταν ο Πλωτίνος (204-270 μ. Χ.1 που έζησε αρχικά στην Αλεξάνδρεια και αργότερα στη Ρώμη, όπου ίδρυσε φιλοσοφική σχολή με συμμετοχή ανδρών και γυναικών, και όπου νέθανε από λέπρα<sup>123</sup>. Ο προσανατολισμός του στο αμετάβλητο Ένα βοήθησε το πέρασμα στο χριστιανισμό και στη φιλοσοφική του θεμελίωση (βλ. ιδιαίτερα το έργο του Αυγουστίνου).

Σημαντική ήταν η συνάντηση του Πλωτίνου με το μυστικό Αμμόνιο Σακκά που οδήγησε στη τελική διαμόρφωση της διδασκαλίας του. Η ύλη και το πνεύμα συνδέονται μέσω μιας θεωρίας τριών υποστάσεων: θεϊκό Ένα, νους ή κόσμος των ιδεών, ψυχή ως μεσάζουσα μεταξύ νοητικής και αισθητικής ουσίας οντότητα, ως αμφίβιο θεϊκού και υλικού στοιχείου. Το κατώτερο μέρος της ψυχής κατασκευάζει από την άμορφη ύλη τη φύση και τη μορφή και τάξη των αισθητών όντων. Στο πλαίσιο αυτό ο υλικός κόσμος εκλαμβάνεται ως απλή απεικόνιση (έχει σκιώδη ύπαρξη και στερείται πραγματικής οντολογικής αξίας). Ο πραγματικός κόσμος είναι έμψυχος: από μια ψηλότερη σκοπιά όλα έχουν τάξη και σκοπούς.

Ο Πλωτίνος ακολουθώντας την πλατωνική διδασκαλία επιδίωκε να αναμορφώσει την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Από το νοητό κόσμο η ψυχή καταπίπτει λόγω της ενυάρχουσας σε αυτή ροπής για ελευθερία και αυτεξουσιότητα στο σωματικό υλικό κόσμο μορφοποιώντας την άμορφη ύλη. Με την έκπτωσή της η ψυχή χωρίς να γίνεται η ίδια ύλη εξουσιάζεται από το κακό. Αλλά με τη δέσμευσή της στο σώμα και τις ταλαιπωρίες που υφίσταται αποκτά συνείδηση της καταγωγής της και όρεξη να επανέλθει στο νοητό κόσμο, από τον ποιο προέρχεται. Η αποκατάσταση της εκπεσούσας ψυχής γίνεται μέσω της εκστάσεως, δηλ. της μετατόπισης από τον αισθητό στον υπεραισθητό κόσμο. Ο Πλωτίνος πιστεύει ότι η ανθρώπινη ψυχή μπορεί να επιστρέψει και να προχωρήσει σε θέαση του Ενός. Η πορεία γίνεται σε δύο βαθμίδες: πρώτη είναι η θέαση του καλού (δηλ. του ωραίου)<sup>124</sup> και δεύτερη η θέαση

<sup>123</sup> Πληροφορίες για τη ζωή του και το έργο του (έξι ομάδες από εννέα κείμενα η καθεμία: Εννεάδες) διασώθηκαν από το μαθητή του Πορφύριο.

<sup>124</sup> Ο Πλωτίνος με την πραγματεία του Περί του καλού θεωρείται θεμελιωτής της Αισθητικής.

του αγαθού. Όπως και στον Πλάτωνα η φυγή από τον κόσμο επιτυγχάνεται με την κάθαρση της ψυχής από τις αδικίες και τις κακίες μέσω της γνώσης και της απόκτησης των αρετών.

Οι νεοπλατωνικοί απορρίπτουν την υποβάθμιση του κόσμου που έφεραν οι γνωστικοί<sup>125</sup> με τη μυστικιστική του σύλληψη ως έργου εκπεσόντος κακού δημιουργού και την επιστροφή του μέσω λυτρωτικής γνώσης του θείου. Αντίθετα προς τους πρώτους χριστιανούς που έδιναν ειδικό βάρος στη θεία χάρη πίστευαν ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να φθάσουν στην ύψιστη βαθμίδα γνώσης. Κύριος σκοπός της νεοπλατωνικής διδασκαλίας ήταν η απελευθέρωση της ψυχής από τα δεσμά της ύλης με αυτογνωσία και με εκστατική θέαση του Ενός. Η γνώση παίρνει τέσσερες διαβαθμισμένες μορφές: αίσθηση, διαλογική γνώση, θέαση ιδεών, έκσταση.

Η νεοπλατωνική διδασκαλία άσκησε σημαντική επίδραση στο Μεσαίωνα με τις συμβατές με το Χριστιανισμό θέσεις της υπεροχής του Ενός έναντι της πολλαπλότητας του κόσμου και της ανωτερότητας της πνευματικής θέασης έναντι της ορθολογικής εμπειρικής γνώσης.

---

<sup>125</sup> Για τη διδασκαλία των γνωστικών ρευμάτων της ύστερης αρχαιότητας βλ. R. Ruffing, *Enfii-rung...* ο.π. 76 επ. Γνωστικοί μύθοι λύτρωσης της ψυχής από τη φυλακή της ύλης εμφανίσθηκαν στην αρχαία Ελλάδα ήδη τον 7<sup>ο</sup> και 6<sup>ο</sup> π.Χ. αιώνα (βλ. τη Μεθοδολογία μου, τομ. 1 σ. 434).